

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Філологічний факультет
Кафедра філософії та культурології

**ТВОРЧІСТЬ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО
ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ІСИХАСТСЬКОЇ
ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав :

здобувач 605 групи
спеціальність 041 Богослов'я
Шкрібляк Ярослав Васильович

Науковий керівник: к. іст. н., к. наук
з богослов'я, доцент Щербань М. В.

Рецензент : доктор філос. наук,
професор Кралюк П. М. – завідувач
кафедри теорії та історії держави і
права Національного університету
«Острозька академія»

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Рупташ О.В.*

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ 1. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПРОБЛЕМИ	13
Розділ 2. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ТА СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ТЛО ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛ ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКО- ІСИХАСТСЬКОЇ СИСТЕМИ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО	16
2.1. Вплив Івана Вишенського на розвиток ісихатського руху в Україні в його традиціоналістській формації	16
2.2. Світоглядні візії Івана Вишенського та їх відображення в церковно-полемічному дискурсі кінця XVI – початку XVII століть	37
Розділ 3. ІДЕЙНО-ЦІННІСНИЙ ТА АПОЛОГЕТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БОГОСЛОСЬКОЇ СПАДЩИНИ ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО	46
3.1. Суспільно-релігійна та духовно-моральна парадигма мислителя	46
3.2. Провідні ідеї церковної полеміки Івана Вишенського в контексті піднесення унійної доктрини й формування постберестейської еклезіальної реальності	57
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	81

АНОТАЦІЯ

Шкрібляк Я. В. Творчість Івана Вишенського та її вплив на формування ісихастської традиції в Україні. Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Магістерська робота на здобуття диплома магістра богослов'я за спеціальністю 041 Богослов'я. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Міністерство освіти і науки України. Чернівці, 2023.

Роботу присвячено дослідженню творчої спадщини одного із найяскравіших представників традиціоналістського ісихастського руху і церковного полеміста періоду модерну – Івана Вишенського.

Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення і засвоєння ідейно-ціннісного та апологетичного потенціалу мислителя, особливо в контексті сучасних церковно-інтеграційних процесів у Вселенському Православ'ї та Українському православ'ї зокрема. Те, що випало на долю українського народу наприкінці XVI – XVII ст., доводиться переживати й сьогодні. У цьому ключі дослідження проблематики магістерської роботи має вагоме теоретичне і практичне значення.

Головною дослідницькою метою є спроба здійснити комплексний історико-богословський аналіз творчої спадщини Івана Вишенського для визначення його впливу на формування ранньомодерної релігійно-богословської думки в Україні. У роботі розв'язано такі завдання: проаналізовано життя та діяльність полеміста й визначено особливості його чернечо-місіонерської і полемічної діяльності; дано критичну оцінку творчості мислителя й з'ясовано рівень актуальності світоглядно-ціннісний настанов полеміста в контексті сучасних суспільно-релігійних трансформацій і виходу з глибокої перманентної кризи Українського православ'я.

У роботі визначено провідні ідеї та основні форми апологетичної діяльності Івана Вишенського та з'ясовано вплив його світоглядної системи

на формування релігійної та суспільної позиції, політичних візій і духовної культури загалом його сучасників. Значну увагу приділено увиразненню характерних рис державно-церковних відносин другої половини XVI ст., а також здійснено інтерпретацію інтелектуальної спадщини мислителя крізь призму сучасних політико-ідеологічних та еклезіологічних стратегій.

Магістерська робота містить вступ, три розділи, два з яких поділено на окремі підрозділи, висновки та список використаних джерел (87 позицій). Загальний обсяг – 80 сторінок, з яких 70 – основний текст.

Перший розділ присвячено аналітичному оглядові джерел, історіографії та обґрунтуванню ступеня наукової розробки проблеми. У другому – досліджено історичні передумови й особливості формування джерел традиціоналістсько-ісихастської системи та визначено вплив його творчості на розвиток ісихастського руху в Україні, а також з'ясовано специфіку їх відображення у церковно-полемічному дискурсі з метою збереження осередків православного мислення в горнилі полемічної боротьби та конфесіалізації релігійного життя наприкінці XVI – початку XVII ст. Третій розділ містить узагальнену інформацію щодо визначення ідейно-ціннісного та апологетичного потенціалу богословсько-полемічної спадщини мислителя. Описано суспільно-релігійну й духовно-моральну систему Івана Вишенського й увиразнено провідні ідеї його світоглядних настанов у контексті формування ранньомодерної еклезіальної реальності на українських землях.

Робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Ключові слова: Іван Вишенський, ранній модерн, ісихазм, ісихастський традиціоналізм, полемічні твори, світоглядна система, унійна доктрина.

ABSTRACT

Shkriblyak Ya. V. Creativity of Ivan Vyshenskyi and its influence on the formation of the Isikhat tradition in Ukraine. Qualification work on manuscript rights.

Master's thesis for obtaining a Master of Divinity diploma in the specialty 041 Theology. Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Ministry of Education and Science of Ukraine. Chernivtsi, 2023.

The work is dedicated to the research of the creative heritage of one of the brightest representatives of the traditionalist hesychastic movement and church polemicist of the modern period – Ivan Vyshenskyi.

The topicality of the topic is due to the need to rethink and master the ideological-value and apologetic potential of the thinker, especially in the context of modern church integration processes in Universal Orthodoxy and Ukrainian Orthodoxy in particular. What happened to the Ukrainian people at the end of the 16th and 16th – 17th centuries. have to experience today. In this sense, the study of the problems of the master's thesis has a significant theoretical and practical significance.

The main research goal is an attempt to carry out a comprehensive historical and theological analysis of the creative heritage of Ivan Vyshensky to determine his influence on the formation of early modern religious and theological thought in Ukraine. The work solves the following tasks: the life and activities of the polemicist are analyzed and the peculiarities of his monastic missionary and polemical activities are determined; a critical assessment of his work is given and the level of relevance of the worldview values and instructions of the polemicist in the context of modern socio-religious transformations and the exit from the deep permanent crisis of Ukrainian Orthodoxy is clarified.

The work identifies the leading ideas and main forms of Ivan Vyshensky's apologetic activity and clarifies the influence of his worldview system on the formation of the religious and social position, political visions and spiritual culture of his contemporaries in general. Considerable attention is paid to the expression of

the characteristic features of the state-church relations of the second half of the 16th century. an attempt to interpret the intellectual heritage of the thinker through the prism of modern political-ideological and ecclesiological strategies.

The master's thesis contains an introduction, three chapters, two of which are divided into separate subsections, conclusions and a list of used sources.

The first chapter is devoted to an analytical review of sources, historiography and justification of the degree of scientific development of the problem. In the second part, the historical prerequisites and peculiarities of the formation of the sources of the traditionalist-hesychastic system were investigated and the impact of his work on the development of the hesychast movement in Ukraine was determined, as well as the specifics of their reflection in the church-polemical discourse with the aim of preserving the foci of Orthodox thinking in the crucible of polemical struggle and the confessionalization of religious life at the end of the 16th - beginning of the 17th century. The third section contains generalized information on the definition of the ideological-value and apologetic potential of the thinker's theological-polemical heritage.

His socio-religious and spiritual-moral system is described and the leading ideas of his worldview instructions are highlighted in the context of the formation of early modern ecclesial reality in Ukrainian lands.

The work contains the results of own research. The use of ideas, results and texts of other authors are linked to the corresponding source.

Key words: Ivan Vyshensky, early modernism, hesychasm, hesychast traditionalism, polemical works, worldview system, union doctrine.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Я. Шкрібляк
(підпис)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що проблематика формування традиціоналістського ісихатського руху на українських землях у період раннього модерну та ще й під впливом Івана Вишенського не достатньо вивчена. Тоді як її важливість підтверджується кількома чинниками. Зокрема, йдеться про його суперечливий вплив на церковно-релігійну полеміку, а також про його особистісні світоглядні переконання.

Актуалізація науково-богословського осмислення творчої спадщини одного із представників ісихатсько-традиціоналістського руху спричинена передусім важливістю переосмислення і засвоєння ідейно-ціннісного та апологетичного потенціалу цього мислителя, що набуває актуальності у контексті сучасних церковно-інтеграційних процесів у колі Вселенського Православ'я. Це стало можливим і затребуваним з проголошенням в Україні єдиної Помісної Православної Автокефальної Церкви і даруванням їй Синодального Томосу Патріархом Константинопольським Варфоломієм.

Усе, що переживав український народ у далекому XVI ст. (тією чи іншою мірою), він переживає й сьогодні. Ми спостерігаємо подібні тенденції, як-от: церковно-конфесійне протистояння, конфесіалізація і церковна конфронтація, суспільна атомізація та національна деконсолідація, на тлі яких активно розвивається чернече життя, а головне – формується нова традиція і якість українського національного подвижництва.

У зв'язку з цим простежується глибоке зацікавлення творчістю українських ісихатів-традиціоналістів, що, зрештою, підтверджує поява низки монографій, енциклопедичних видань тощо. Так у працях Василя Балуха та Віктора Коцура¹, Івана Гарата і Петра Крелюка², а також окремих

¹ Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії : монографія. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2023. 424 с.

² Наприклад, кандидатську дисертацію на цю тему у 2018 р. захистив Іван Гарат. Див: Гарат І. Ідеї ісихазму в творчості Острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.: монографія. Острог: ФОП Видавець Свиначук Р. В., 2019. 200 с.

розвідках Олександра Цісара, Миколи Шкрібляка³ та інших здійснено наполегливу спробу проаналізувати історичні корені й ідейно-релігійні джерела не стільки ісихастського традиціоналізму, скільки українського духовно-культурного відродження періоду модерну, головним імпульсом якого багато хто вважає саме ісихастський рух. У наукових викладах дослідників часто звучать думки про високий рівень впливу представників ісихастського традиціоналізму на формування модерної богословської думки в Україні. Хоча не всі вони схвально ставляться до постаті Івана Вишенського як ідейного натхненника цього феномену.

І це, на наш погляд, цілком об'єктивно. Адже Іван Вишенський, підтримуючи ідеї ортодоксального християнства, був водночас близький до політичного ісихазму й, по суті, визначив його традиціоналістську траєкторію розвитку, що дало підстави багатьом вважати його ідеї утопічними. Власне такому ключі й актуалізується потреба об'єктивного богословського аналізу творчої спадщини, світоглядної системи та апологетичної діяльності цього непересічного християнського мислителя, а водночас подвижника віри й благочестя, потенціал яких і досі не знайшов комплексної оцінки ні з погляду науково-історичного, ні релігієзнавчо-політологічного, ні тим більше еклезіальної-богословського.

Отже, тема магістерської роботи є не лише актуальною, а й такою, що має вагоме теоретичне і практичне значення.

Об'єкт дослідження – церковно-релігійна, полемічна та місіонерсько-проствітницька діяльність Івана Вишенського в доберестейський період піднесення унійної доктрини на теренах Речі Посполитої, а **предметом** виступає його світоглядно-релігійна система, церковно-полемічний дискурс з іновірцями та провідні ідеї ісихастсько-традиціоналістського подвижництва.

³ Шкрібляк М., Цісар О. Релігійна віра та мораль як ключові дефініції богословської думки українських ісихастів-традиціоналістів. *Гуманітарні студії*. № 15(92) (2023). С. 126– 32; Шкрібляк М. В. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : [моногр.]. – 2-ге вид., доп. Чернівці : Наші книги, 2015. 400 с.

Мета та завдання роботи. Головною дослідницькою метою є спроба здійснити комплексний історико-богословський аналіз творчої спадщини та системи поглядів Івана Вишенського як одного з найяскравіших представників ісихастського традиціоналізму та їх впливу на формування ранньомодерної релігійно-богословської думки в Україні.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- проаналізувати життя та діяльність полеміста, з'ясувати особливості формування його ісихастських поглядів і релігійно-світоглядної системи загалом;
- проілюструвати специфіку його чернечо-місіонерської та полемічної праці на українських землях в умовах поширення ідеї унії;
- дослідити характер та визначити морально-духовний і апологетично-просвітницький потенціал творчості мислителя;
- обґрунтувати актуальність світоглядних цінностей і настанов полеміста в контексті сучасних суспільно-релігійних трансформацій і виходу з глибокої перманентної кризи Українського православ'я.

Методи дослідження. Специфіка предмета дослідження і прагнення здійснити комплексну об'єктивацію суспільно-історичного та духовно-релігійного контексту формування національних джерел традиціоналістсько-ісихастської системи Івана Вишенського, що значною мірою відображала православну подвижницьку практику поствізантійської доби, зумовили необхідність використання *аналітичного, герменевтичного та дедуктивного* методів, а також методу *ретроспекції*. Опираючись на них, нам вдалося здійснити комплексний аналіз джерел, витлумачити провідні тенденції історіографії та визначити ступінь наукової розробки проблеми, а також визначити основні етапи, унаочнити провідні форми місіонерської та полемічної діяльності Івана Вишенського.

Для виконання окремих дослідницьких завдань використовувалися *загальнонаукові методи гуманітарного знання*. Зокрема, *науково-логічний* –

здіяно для систематизації та класифікації полемічних творів мислителя та інших представників ісихатсько-традиціоналістського матеріалів згідно з науковими завданнями роботи.

Застосування *аналітичного методу* дозволило розглянути специфіку рецепції ісихазму у творах таких релігійних письменників, як Василь Суразький, Іван Вишенський та Віталій Дубенський, а також у практичній діяльності Ісакія Борисковича, Іова Княгинецького й Іова Заліза (Почаївського). За допомогою *методів порівняння та абстрагування* встановлено подібності й відмінності в трактуванні ісихастських ідей у творах острозьких традиціоналістів, з'ясовано, як ці ідеї трактувалися українськими релігійними мислителями пізнішого періоду.

У роботі використано також *спеціальні методи*. Йдеться про методи біографіки, а також про використання методів просопографічного та психоло-аксіологічного опису фактів, пов'язаних із життям і просвітницькою діяльністю відомого полеміста. За допомогою цих методів виявлено та ґрунтовно проаналізовано філософсько-богословські концепти і світоглядно-ціннісну спрямованість полемічної творчості Івана Вишенського.

За такого підходу вдалося глибше дослідити не лише саму його особу в сукупності індивідуальних якостей, а й у її взаємостосунках з оточенням. Іншими словами, охарактеризувати життя та діяльність полеміста, скласти його портрет як одного з найяскравіших представників ісихастського традиціоналізму й унаочнити специфіку сприйняття ідей мислителя, їх засвоєння сучасниками й відображення у літературі пізніших часів, зокрема, теоретиками історико-богословських і літературознавчих шкіл сьогодення. По суті, це є також один із важливих елементів новизни магістерської роботи.

Водночас наукова новизна визначається метою та дослідницькими завданнями й полягає у виявленні та реконструкції основних етапів, напрямків розвитку міжцерковних конфліктів у другій половині XVI століття, а відтак і змісту та специфічних рис ними зумовленої релігійно-богословської полеміки.

Так, на підставі історико-богословського аналізу літературних джерел, зокрема праць Івана Вишенського та його сподвижників:

- *обґрунтовано твердження* про важке внутрішнє становище Української Православної Церкви, в якому вона опинилася в результаті церковно-релігійної політики Речі Посполитої, ополячення української магнатерії, переходу знатних родів у католицизм і протестантизм;

- *визначено провідні ідеї* та основні форми апологетичної діяльності Івана Вишенського, спрямованої на захист православної віри та місцевих традицій українського народу на противагу полемічним наративам католицьким єзуїтським богословам, які схиляли церковний провід Київської Митрополії до унії з Римом;

- *з'ясовано вплив* світоглядної системи Івана Вишенського на формування релігійної та суспільної позиції, політичних візій і духовної культури його сучасників загалом;

- *увиразнено характерні риси* державно-церковних відносин другої половини XVI ст. та здійснено спробу окреслити провідні ідеї їх інтерпретації в умовах сучасних політико-ідеологічних та еклезіологічних стратегій.

Магістерська робота містить вступ, три розділи, два з яких поділено на окремі підрозділи, висновки та список використаних джерел.

Перший розділ присвячено аналітичному оглядові джерел, історіографії та обґрунтуванню ступеня наукової розробленості проблеми.

У другому розділі здійснено спробу дослідження історичних передумов і особливостей формування джерел традиціоналістсько-ісихастської системи Івана Вишенського та визначення впливу його творчості на розвиток ісихастського руху в Україні, їх відображення на церковно-полемічному дискурсі та збереженні осередків православного мислення в горнилі полемічної боротьби та конфесіалізації релігійного життя наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Третій розділ містить узагальнену інформації щодо визначення ідейно-ціннісного та апологетичного потенціалу богословсько-полемічної спадщини мислителя. В ньому описано суспільно-релігійну та духовно-моральну систему Івана Вишенського та увиразнено провідні ідеї його світоглядних настанов у контексті формування ранньомодерної еклезіальної реальності на українських землях.

Загальний обсяг становить 80 сторінок, з яких 70 ст. – основний текст.

Розділ 1

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СТУПІНЬ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

Дослідження творчості, полемічної діяльності та подвижництва Івана Вишенського (справжнє ім'я і прізвище – невідомі, як і точні дати народження та смерті, 550-ті – 1620-ті р. завжди було актуальним.

На наш погляд, уже те, що Микола Костомаров та Іван Франко так багато приділили уваги його інтелектуальній спадщині – доволі переконливий аргумент на користь цих тверджень.

Іваном Вишенським і його творчістю, як християнського мислителя доби модерну, цікавилися не лише літературознавці та філософи, а й представники різних галузей знань – педагогіки, психології, культурології, не кажучи вже про богослов'я. Річ у тім, що сам представник ісихатського руху, афонський монах українського походження – дуже неординарна особистість. Він і по сьогодні залишається однаково відомий і такий же незвіданий, добре впізнаваний і водночас утаємничений. Такими самими незвичайними й небуденними за гостротою полемічного дискурсу та змісту є його твори, окремі з яких за ідейно-ціннісною спрямованістю та морально-виховним потенціалом – не те, що не постаріли із часом, а заново нагадали про своє особливе значення і важливість засвоєння в умовах сьогодення.

Серед найвідоміших творів мислителя, які дійшли до наших днів, такі: «Викриття диявола-миродержця», «Порада», «Зачіпка мудрого латинника з глупим русином», «Видовище мисленне», «Послання до єпископів», «Чесній і благоговійній стариці Домнікії» та ін.⁴

Зауважимо, що ці, як і решта інших, менш відомих творів (загалом їх налічують 16), були опубліковані після смерті автора. За життя полеміста вдалося видати тільки один-єдиний трактат «Послання до князя Костянтина

⁴ Вишенський І. Твори / Пер. з книжної української мови В. Шевчука; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.

Острозького» (1598 р.). Цей твір полеміст присвятив йому як Київському воєводі і князеві, найвпливовішому православному магнату Речі Посполитої і світському Главі Київської Митрополії. Головною спонукою до написання було заохочення князя твердо стояти у вірі, який через власні майнові справи схилився до унії з Римом і вів переговори щодо реалізації унійної програми в своїх володіннях⁵. Усі твори Івана Вишенського багато разів передруковували, а це й тричі лише в «Кириловій книзі» (1644 р., 1786 р. та 1792 р.), яку видавали у м. Гродно⁶. А скільки пізніше, а надто ж тепер – у нових виданнях, точно підрахувати годі.

Для популяризації творчості Івана Вишенського багато зробив не лише згаданий вище Іван Франко. Ще більше задовго до нього твори полеміста активно вводив у науковий обіг Микола Костомаров. 1865 р. український історик і етнограф опублікував в «Архівах Юго-Западной Росії»⁷ його чотири твори. Крім того історик дуже ретельно досліджував добу Івана Вишенського. Але не через те, що захоплювався ідеями ісихастських традиціоналістів, серед яких чільне місце належить саме афонському подвижнику, а тому, що писав дисертацію про унію. Правда, завершилося для нього все тим, що царська цензура заборонила захист, а надзвичайно ґрунтовну наукову працю наказали спалити, бо вже зовсім мало там було похвали московського самодержавства й Москви як «третього» Риму.

Але опрацьовані в процесі підготовки дисертаційної роботи рукописи полеміста, його деякі погляди та світоглядні принципи припали до душі вченого, й Микола Костомаров вирішив їх опублікувати в «Архівах», у розділі «Пам'ятки літературної полеміки православних «южно-руссцев» з латино-уніатами»⁸.

⁵ Див.: Шкрібляк М. Унійні пошуки Костянтина Острозького як форма стабілізації церковно-суспільних відносин. *Науковий вісник Чернівецького університету*. зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240-241. С. 37–44.

⁶ Вишенський І. Твори / Пер. з книжної української мови В. Шевчука. С. 3.

⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полеміки православных южно-руссцев с латино-униатами. 1887. XVI, 800, II с.

⁸ Там само.

Дехто схильний вважати, що найбільш ґрунтовні за змістом і комплексні за осягненням спектра ідейної поліфонії творів полеміста історико-філософські праці свого часу написав Іван Франко. Йдеться передусім про статті Каменяра «Іван Вишенський і його твори», «Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність» та однойменну поему «Іван Вишенський». Іван Франко у своїй передмові до монографії «Іван Вишенський та його твори», опублікованій перший раз у 1895 р. в Львові, зауважив, що йому – «забутому від 1621 року, случайно тільки уцілівшому до наших днів і викопаному з пилу бібліотек, пощастилося, як мало котрому з наших давніх писателів»⁹. Насправді І. Франко, як мало хто інший, розумів значення літературної спадщини християнських мислителів періоду модерну. Тому з гірким болем на серці риторично запитував : «А скільки ж то їх – і зовсім не маловажних – дожидається іще хоч такого оброблення, яке випало на долю Вишенському»¹⁰.

Зауважимо, що більшість творів Івана Вишенського з книжної української мови переклав сучасною літературною мовою Валерій Шевчук і опублікував під назвою «Іван Вишенський. Твори» у Київському видавництві «Дніпро» (1986 р.)¹¹. У розлогій передмові й анотації він наголосив, що це видання – перша спроба «перекладу сучасною українською мовою творів полум'яного письменника-полеміста кінця XVI – початку XVII ст.». Автор-перекладач зазначив, що книга містить всю творчу спадщину Івана Вишенського, «що дійшла до нашого часу»¹².

Але перед тим, таке ж повне видання творів Івана Вишенського здійснив Ігор Єрѡмін. Книга вийшла в Москві 1955 р., а тому його переклад несе на собі відбиток тих ідеологічних настанов, на яких трималися політико-ідеологічні стратегії радянської імперії та її казенного православ'я. І, оскільки

⁹ Див. : Франко І. Іван Вишенський та його твори. Франко І. Твори. Зібр. творів: У 50 т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 30. С. 7-211.

¹⁰ Франко І. Цит праця. С. 34.

¹¹ Вишенський І. Твори / Пер. з книжної української мови В. Шевчука; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.

¹² Вишенський І. Твори / Пер. з книжної української мови В. Шевчука. С. 247.

В. Шевчук готував до друку свій варіант перекладу також у радянський час, то над ним теж може тяжіти ідеологічний диктат тієї доби.

Є ще один варіант творів Івана Вишенського, опублікований В. Шевчуком у співавторстві з Василем Яременком як літературно-художнє видання в «Слові многоцінному» (2006 р.)¹³. Воно присвячене 15-й річниці Дня Незалежності України. Проте в передмові, автором якої є Василь Яременко, його ім'я не згадано.

Згідно із джерелами та критичними матеріалами Іван Вишенський справді постає як один із найяскравіших представників ісихастського традиціоналізму на теренах України. У релігійно-богословській та філософській думці його культ з особливою настирливістю пропагував Д. Чижевський. А тому багато хто з пізніших дослідників стали нав'язувати широкому загалу думку про те, що буцімто цей полеміст «мав натхнення істинного пророка» і «талант від Бога»¹⁴. Проте йому категорично й небезпідставно опанують дослідники доби незалежності України (кінця ХХ – початку ХХІ ст.). Зокрема, ті, які вважають, що духовно-інтелектуальна заскнілість, яку культивували ісихасти-традиціоналісти, серед яких найактивніший саме Іван Вишенський, мала більше згубні, аніж позитивні наслідки для культурного розвою і політичної боротьби українського народу за власну національну й релігійну ідентичність. Нав'язування ним політично ісихастських поглядів були дійсно небезпечним в умовах поширення ідей польського сарматизму та московського великодержавного шовінізму. Принаймні на цьому наголошує Микола Шкрібляк в монографії про «Церковний Переяслав» (2016 р.)¹⁵. На його думку, заклики ісихатів-традиціоналістів вели до духовної ізоляції, набуття українською національною культурою стійких рис провінціалізму, замість інтеграції в європейський культурний простір і популяризації там

¹³ Слово многоцінное : Хрестоматія української літератури XV – XVIII ст. : у 4 кн. / упоряд. В. Яременко, Вал. Шевчук]. Київ : Аконіт, 2006. Кн. 1. 780 с.

¹⁴ Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. [під заг. ред. В. С. Лісового]. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 2. С132.

¹⁵ Шкрібляк М. В. «Церковний Переяслав». С. 62-63.

власної національної культури, як це було за часів Київської Руси-України. По суті, твердження М. Шкрібляка щодо творчості та місіонерської діяльності І. Вишенського тут концептуально збігаються з візіями А. Колодного¹⁶. Але загалом вони все ж відрізняються. Оскільки отець-доктор не поділяє багатьох тверджень релігієзнавця, котрий більшу частину свідомого життя позиціонував себе як філософ-атеїст, дотримуючись матеріалістичного підходу в науці, в тому числі й щодо витлумачення природи релігії та місії Церкви.

Наголосимо, що проблематика творчості І. Вишенського – це гостросюжетні критичні послання до вірян та між пастирів, можновладців і віровідступників. Він застерігав про згубні наміри, викривав таємну діяльність і розвінчував міфи про переваги єдності з Римським апостольським престолом єпископів Київської митрополії, які готують унійну програму до втілення. До того ж завзято пропагував оновлення Христової Церкви в Україні шляхом повернення до первинної духовно-моральної і високої книжної освіченості, яку мали християни ранньої Церкви Христової. Він наголошував, що в пошуках Бога – головне не унія з Римом, а єдність із Богом, що цей процес починається з внутрішнього духовного самоочищення і просвітлення розуму, а не з фабрикації унійних артикулів.

На перший погляд все начебто й правильно. Але насправді це була завуальована форма заклику схилитися під омофор Московитського патріарха, узаконення якого царат домігся від Єремії II у 1589 р. Тому Іван Вишенський рішуче виступає проти латини та польської мови, культивуючи єресь про благодатність і богонатхненність церковнослов'янської мови. Для того, щоби бути зрозумілішим звичайним українським вірянам він іноді використовував і елементи «простої» мови. Деякі фрагменти його творів написані також і грецькою. Чи не так само роблять з українцями впродовж

¹⁶Колодний А. Світобачення Івана Вишенського у контексті становлення українського богословського релігієзнавства. Релігієзнавство України: В 2-х книгах. Книга перша: релігієзнавча думка України другого тисячоліття. Київ : УАР, 2013. С. 57–67.

першої чверті ХХІ ст. «ісихати» московського патріархату на чолі з митрополитом УПЦ МП Павлом Лебедем (більше відомий як Павло Мерседес) та Онуфрієм Березовським?

За зовнішніми ознаками твори Івана Вишенського – колоритні, насичені різними епітетами, порівняннями, але вони далекі від того, щоби їх вважати достовірними історичними джерелами і працями науково характеру. Тому І. Франко каже, що його можна вважати хіба що «одним із фундаторів публіцистичного стилю»¹⁷.

Важливим твором із погляду духовно-морального вдосконалення людини можна вважати «Викриття диявола-миродержця». На нашу думку, правильніше було би перекласти як «світодержця» у значенні диявола, що намагається утримувати в руках світ, а не мир, хоча мир (миряни) – це люди. Християнський мислитель для увиразнення головної ідеї твору взяв євангельську розповідь про спокушання дияволом Ісуса Христа у пустелі, куди Його повів Дух Святий одразу ж після хрещення у водах Йордану (Мт. 3. 13 по 4, 11). Далекі від богослов'я літературознавці та філософи схильні вважати, що то алегорія, а І. Франко, – що то концепція – наскрізь лірична, а тому немає «жодної науки для інших». Схоже, тут він тут загнув, точнісінько, як у своєму трактаті про спотворення світу, нападаючи на перекладачів Святого Письма і, зокрема, на Пантелеймона Куліша.

Насправді Іван Вишенський, нехай і в дещо примітивній формі, однак дуже барвисто ілюструє внутрішню боротьбу, зумовлену прагненнями відійти від спокус і принад світу цього, що весь у злі лежить (1 Ів. 5, 19), і увійти у світ аскези, стати на шлях подвижництва й уподібнення Богові. Головна битва відбувалася довкола вибору: чи лишатися Івану на Афоні, чи повернутися в свою Судову Вишню й поринути знову у світське життя. Ось чому діалог нагого пілігрима зі спокусником-дияволом багато хто тлумачить як внутрішню розмову автора

¹⁷ Франко І. Іван Вишенський та його твори. Франко І. Твори. Збір. творів: У 50 т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 30. С. 17.

із сами собою. Насправді ключова літературна фігура у цьому творі – це алегоричне зображення важкої боротьби душі і тіла, духовного і мирського, моральної цноти і чистоти з гріхом і спокусами.

Цікавий авторський стиль твору. Він насичений градацією, параболічністю, парафразами, герметичними посилами. Тому «Викриття диявола-миродержця» більше нагадує пристрасну сповідь самого автора, аніж духовне керівництво для інших. Твір – наскрізь дихотомічний. У ньому увиразнено дихотомію мислення і почуттів афонського ченця, який шукає себе : Іван і Світ. Чернець – нагий прочанин, а диявол – світ, сповнений слави, розкошів, багатства тощо. З одного боку, аскеза знищує все, що є у світі, а з іншого – надмірна прив'язаність до світу знищує дух.

Але не тільки це робить творчість Івана Вишенського цікавою та такою, що привертає увагу науковців різних галузей знань, а передусім церковних істориків, богословів та літературознавців. Одним із перших почав вивчати життя та творчість Івана Вишенського Микола Костомаров, а відтак Іван Франко, Пантелеймон Куліш і багато інших близьких до сучасності вчених. Між ними не існує спільного погляду на творчість афонського ченця. І це – природно, бо жили вони кожен у свою епоху з її віяннями і тенденціями. М'яко кажучи, дивують своїми узагальненнями літературознавці радянської доби, які стверджували, що Іван Вишенський ніколи не полишав надії і робив усе, щоби збудити дух українців до усвідомлення необхідності возз'єднання з Московією, щоби спільними зусиллями витіснити всіх противників єдиної державності. Багато хто бачив у ньому особистість, яка має об'єднати навколо єдиного українського православ'я та сприяти відродженню Київської Митрополії.

Наприклад, Гнат Житецький сприймав І. Вишенського «як людину з неординарною релігійністю, в якій поєднаний духовний та світський потенціал творчості»¹⁸. Такої ж думки дотримувалися багато дослідників,

¹⁸ Житецкий Г. Литературная деятельность Иоанна Вишенского. *Киевская старина*. Т. XXIX, 1890. С. 54.

як-от Агатангел Кримський¹⁹, Степан Пінчук²⁰, Сергій Савченко²¹, Андрій Пащук²², Порфи́рій Яременко²³ та ін. Праці цих дослідників об'єднує спроба комплексного дослідження історичних процесів періоду раннього модерну світоглядно-релігійних поглядів Івана Вишенського в контексті церковно-релігійної і політичної боротьби кінця XVI – початку XVII ст. за духовно-культурну ідентичність, збереження власних національних традицій церковно-релігійного життя в умовах свавілля магнатерії, шляхти та експансіоністської політики Речі Посполитої з одного боку, а Московії – з другого.

Першою вагомою спробою комплексного аналізу творчості полеміста можна вважати працю С. Пінчука, написану на базі узагальнюючих тверджень М. Костомарова, І. Франка, А. Кримського, а передусім С. Лебединцева та ін. Багато хто стверджує, що перевагою його дослідження є те, що в ньому творчість палкого полеміста висвітлено не в літературно-художньому плані, а з урахуванням соціально-культурної перспективи.

Проте, на наш погляд, справжня його цінність в тому, що С. Пінчуку вдалося розкрити богословський зміст, виявити систему морально-богословських концепцій інтелектуальної спадщини Івана Вишенського як представника традиціоналістського крила ісихазму. Він доводить, що трактати і послання мислителя мають сотеріологічний потенціал, що їх потрібно розглядати не як літературні чи історичні твори, а виключно крізь призму догматичного, пастирського та морального богослов'я.

Окремі статті про Івана Вишенського Микола Сумцов і Г. Житецький публікували в періодичному часописі «Киевская старина». Їм вдалося підсумувати всі попередні дослідження творчої спадщини полеміста й дати загальну характеристику його світоглядних і суспільно-політичних уподобань, а відтак проілюструвати, як вони відображені у структурі

¹⁹ Кримський А. Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения. Кримський А. Твори: У 5 т. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1973. 334, [1] с.

²⁰ Пінчук С. Вишенський: Життя і творчість. Київ : Радянська школа, 1968. 150 с.

²¹ Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі 16-17 ст. Дніпропетровськ, 2007. 188 с.

²² Пащук А. Іван Вишенський – мислитель і борець. Львів : Світ, 1990. 176 с.

²³ Яременко П. Іван Вишенський. Київ : Вища школа, 1982. 142 с.

церковно-полемічного дискурсу та українського літературного життя загалом. З'ясувати, в чому ж таки насправді полягає вплив Івана Вишенського на розвиток ісихатського руху в Україні в його традиціоналістській формації – , що рамках магістерської роботи є дуже цінне.

Безперечно, найбільше уваги творчості Івана Вишенського приділив І. Франко. Він здійснив дуже скрупульозний історико-літературний аналіз більшості його творів, дослідивши хронологію його творчості та чітко визначив ідейно-ціннісну спрямованість кожного проаналізованого ним його трактату чи послання. Наукові зусилля Каменяра у вивченні спадщини Івана Вишенського супроводжують різноманітні тогочасні публікації вже згаданих вище Г. Житецького, М. Сумцова, а також М. Грушевського, М. Василенка, В. Щурата та ін. Власне, цим і відрізняється його доробок від інших. Тому багато, хто, коли заходить мова про Івана Вишенського, починає зі згадки про відомого мислителя.

Але не тільки І. Франко досліджував творчість Вишенського, наголошуючи на заслугах церковного полеміста як зачинателя релігійної публіцистики. Окрім, І. Франка, важливе значення творчості полеміста підкреслювали також Порфирій Яременко, Іван Паславський, Петро Кралюк, Дмитро Чижевський та ін.

До творчості Івана Вишенського часто зверталися українські вчені діаспори – Іван Огієнко, Григорій Грабович та ін. Вони вважали, що в особі Івана Вишенського ми отримали загальновизнаного найціннішого письменника періоду відродження українського культурного життя кінця XVI – початку XVII століть²⁴. Не вдаючись до дискусій із шановним професором Грабовичем, зізнаємося, що таке твердження більше бажане, ніж дійсне.

Повне видання творів І. Вишенського було здійснене в 1955 р. дослідником давньої української літератури професором І. Єрмоліним [24]. Відтоді їх доволі часто перевидавали у найрізноманітніших списках і

²⁴ Грабович Г. Авторство й авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка. Київ : Основи, 1997. С. 260-277.

послідовності. 1959 року зібрання творів мислителя перевидали в Державному літературному видавництві України, уже як популярне видання [13]. Особливо радянській владі розходилося, щоби всі знали, що думав великий аскет про єпископів, які вони зрадники, нікчеми і вороги українського народу. Тому найбільше тиражували його «Послання до єпископів».

З посиленням секуляризаційних тенденцій, витісненням церковного впливу на освіту та культуру, що припадає на другу половину XIX ст., актуальність творів Івана Вишенського, в яких він гостро критикував українське духовенство незалежно від того, до якої конфесії воно належало, ставали як ніколи популярними. Тому вже тоді творчість афонського ченця і полеміста українського походження стали активно досліджувати й популяризувати під самими різними кутами зору та в розмаїтих ідеологічно-інтерпретаційних фокусах.

З погляду суто історико-культурної спадщини його інтелектуальну спадщину вивчали М. Грушевський, В. Завитневич, М. Костомаров, П. Куліш та ін. У філософсько-релігійному плані вона цікавила не багатьох, а от в богословському – так. Найбільше нею захоплювалися на Московії, а також в Україні ті, хто шукав будь-які способи і можливості виправдати московитсько-російський релігійний експансіонізм, видаючи при цьому всю найганебнішу політику за містику.

Підсумовуючи історіографію та джерела, які увиразнюють специфіку життя та полемічної діяльності Івана Вишенського як одного з найяскравіших представників традиції ісихазму періоду модерну, можна стверджувати, що він справив вагомий, хоча й конраверсійний вплив на формування традиціоналістського ісихатського руху на українських землях. Він відіграв важливу роль у становленні релігійної публіцистики, створив добрий ґрунт для полемічної боротьби православних за власну релігійну ідентичність.

Його богословська система, стиль проповідництва, місіонерська діяльність та подвижницька практика завжди цікавила дослідників. Писання Івана Вишенського не втратила актуальності й сьогодні. Сучасні вчені не

випадково зосереджують увагу на духовних основах його творчості, на декодуванні особистості мислителя, висвітленні світоглядної парадигми як подвижника віри й благочестя, церковного письменника й публіциста.

Комплексне дослідження творчої спадщини Івана Вишенського в усій її повноті ще попереду. Водночас ті досягнення, які має сучасна гуманітаристика, історична, релігійно-богословська, філософська та культурологічна думка, а також педагогіка і психологія, – беззаперечний доказ знаковості та понадчасовості цієї видатної постаті.

.Розділ 2
СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ
ТА ДУХОВНО-РЕЛГІЙНЕ ТЛО ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛ
ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКО-ІСИХАСТСЬКОЇ СИСТЕМИ
ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

2.1. Вплив Івана Вишенського на розвиток ісихастського руху в Україні в його традиціоналістській формі

Чернецтво на Афоні виникло дуже рано, ще до первісного виникнення християнського чернецтва на Сході. В усі часи у монашому способі життя існувала традиція відмови від світу як стихії гріха, адже з позицій віровчення християнства вже сам світ несе у собі недосконалість та гріховність. Ця концепція заснована на принципах аскетизму, який бере свій початок у Єгипті на початку IV ст. Ті, хто хотів присвятити себе виключно служінню Богу, усамітнювалися в місцях, зручних для анахоретства. Але насправді практика відлюдництва та споглядання значно давніша й сягає вона дохристиянських часів шукання Бога.

Християнська теологія акцентує увагу на тому, що мета життя кожної людини – це неперервне духовне вдосконалення, яке потребує подвижницького шляху задля спасіння душі та вічного життя. Проте це аж ніяк не означає, що потрібно «перестати жити». Суть полягає в іншому. Вона – в тому, щоби стати надлюдиною, змінитися, позбутися гріховної природи й здобути духовну довершеність, а для цього, як вважали засновники чернецтва, необхідно практикувати ісихазм – традицію мовчазної молитви.

Становлення християнського ісихазму відбувалося тривалий період, починаючи з середини XIV ст., а офіційно його визнали лише в середині XIV ст. (на Влахернському соборі 1351 р.). Щодо України, то тут з історією

ісихазму ще складніше. Прийнято вважати, що на українських землях поширення ця традиція отримала за митрополита Феогноста (1328–1358). Як стверджують дослідники, з його благословення твори ісихастів перекладалися і знаходили своє шанування в колі православних християн.

Важливим центром ісихазму на Україні став Києво-Печерський монастир, позаяк тут на початку XV ст. був запроваджений Устав святої гори Афону архимандритом Києво-Печерського монастиря. В Уставі особливо наголошувалося на принципі ісихії, тобто важливої вимоги до ченців практикувати мовчання, уникати пустих розмов, бунту і всього мирського. Саме в Печерському Патерику (1460–1462) Касіян описує перебування преподобного Антонія на Афоні, його постриг там у «чернечиский образ» і лише після цього – повернення у Київ. Отже, таким чином «доводилася духовна залежність Печерського монастиря від Афону, зв'язки з яким не переривалися», – вважає І. Франко.

Дуже великого значення представники Православ'я надавали аскетизму, а особливо практиці мовчальництва (або ісихазму – від імені першого, хто промовчав ради Христа, св. Ісихія, чиє ім'я означало «мовчання»; з грецької перекладається як спочивати, мовчати). Ісихазм виник як спосіб молитовної практики наприкінці III – на початку IV ст. в Єгипті, а згодом утвердився у Візантійській, Болгарській та інших православних церквах, у період Середньовіччя. Поширення течії «практикуючих мовчання» пов'язано з діяльністю таких церковних осіб, як св. Григорій Сінаїт, Григорій Палама і Миколай Кавасіла (XIV ст.). Суть такої практики полягала у можливості через мовчазну молитву «побачити Божественне світло, яке було пред'явлене апостолам на Фаворі, яким було огорнуте Преображення Господнє». Видіння цього світла розглядалося ними як відплата за те надскладне відступницьке життя. Так Григорій Палама зазначає, що «Світло Фаворське є «світло не лише божества Сина, а також Духа і Отця...» і «сходженням Св. Духа, Пресвята Трійця живе в нас, дає нам обожнення, сповіщає нам свої енергії». Грунтуючись на цьому твердженні він запропонував вчення про «розумну

молитву», при повторюванні якої душа людини зливається з Богом у ту мить, коли молільник побачить Божественне світло. Це так звана «Ісусова молитва»: «Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас», або більш спрощений старий варіант: «Господи помилуй». Проте не всі вважали вчення ісихастів, а надто ж паламітів істинним. Зокрема, їхній ідейний опонент Варлаам Калабрійський та його послідовники (варлааміти) виступали проти. Доходило сутичок, а інколи на афонських ченців нападали розбійники, які спустошували їхні обителі. Але традиція все одно розвивалася.

Щоб говорити про історію виникнення традиції ісихазму у християнстві, необхідно найперше звернути увагу на сутність духовного спілкування із Богом за допомогою аскетизму, адже метою практиків-ісихастів було досягання статусу святості в аскетично-релігійній структурі.

З XVI ст. розпочинаються гоніння на ортодоксальне православ'я в околицях Західної України з боку духовних осіб, які підтримували унію. Саме в цей час на Афоні працював один із найталановитіших духовних письменників Західної Русі – чернець Іван Вишенський (1545-50 – після 1620), який був родом із Західної України (Галичини). Немає жодних достовірних даних про те, хто були батьки Вишенського, в якому оточенні провів він дитинство і юність, де і чого навчався. Усі наші відомості про цей період життя Вишенського вичерпуються його автобіографічним зауваженням в «Короткослівній відповіді Петру Скарзі». Цитуючи цей автобіографічний нарис полеміста, Іван Франко стверджував, що звідси ми «дізнаємося тільки про те, що в дні своєї юності Вишенський певний час жив у Луцьку, що надавало змогу українцям захищати ідеї ортодоксального православ'я, завдяки такому ченцеві. Вишенський доводив, що матеріальний світ є лишень тінню духовного і поняття духовної краси не підлягає людському сприйняттю, бо важлива не зовнішня, а внутрішня краса людини, яка має стреміти до абсолютної духовної краси».

Сам полеміст наголошував, що ісихазм відображає цікавість до внутрішнього життя людини, до її емоційної сфери, до особистості людини та її індивідуальних переживань, душевних рухів і тілесних страждань .

У своїх посланнях на батьківщину чернець не лише виступав проти унії і латинства, але і розкривав ті причини, які багато в чому зумовили успіх уніатства. Полемізуючи з католицькими єзуїтами, афонський чернець критикував їх за вади вищого духовенства, їхній магнатський характер і слабку обізнаність у церковних справах. Натомість закликав православну шляхту триматися віри батьків, не спокушаючись західною латинською культурою та привілеями, одержуваними від короля в обмін за зраду своєму народу і вірі.

Український ісихаст-традиціоналіст закликав до простоти, духовної тверезості, причому втілював ідею пустельницького подвижництва у життя особистим прикладом, провівши чимало років в одній з афонських печер. Саме Григорія Синаїта згадує Іван Вишенський у своєму творі «Позорище мисленное» як одного з християнських авторів, які писали про подвижництво ченців ісихастського руху. Він прибув на Афон з Синайського монастиря і зайнявся пошуком ченців, які знали техніку ісихії. Саме цей твір має очевидні ісихастські мотиви схиляння до мовчазного. «Зречення світу, усамітнення і зосереджене мовчання як засіб пізнання, як утвердження істинного бачення і розуму, все це спрощує систему соціальних зв'язків та вербальної комунікації», – теж вважає дослідник Г. Грабович .

В ісихазмі Вишенського переважає простота християнського життя, яка веде до припинення комунікації, замкнення в собі, але не заперечує навчання взагалі. На підтвердження цієї думки можемо навести ще одну цитату Григорія Синаїта, у якій чернець наголошує: писання «даже православное остав на время», «только Иисову молитву дыханию твоєму припряги» .

На філософські погляди Івана Вишенського мали вплив твори візантійських проповідників – Отців Церкви, зокрема Григорія Богослова, Василя Великого, твори яких український полеміст радить читати, а вони, в свою чергу, християнізували неоплатонізм, що, як відомо, був одним із джерел

ісихазму. Тому тепер важко визначити, чиї саме ідеї (безпосередньо отців церкви, Григорія Сінаїта чи Григорія Палами) запозичив і трансформував у своїх творах Іван Вишенський. Послідовник ісихастського традиціоналізму доводив, що «матеріальний світ є лише тінню духовного й поняття духовної краси не підлягає людському сприйняттю, бо важлива не зовнішня, а внутрішня краса людини, яка має стриміти до абсолютної духовної краси».

Іван Вишенський, як і Григорій Палама, вважав, що споглядання, містичне осяяння душі шляхом до єднання з Богом, осягнення душею людини божественних істин. Зокрема, дослідник Артем Пашук зазначає: «Твердження Івана Вишенського про можливість осягнути «правди тайнство» шляхом містичного осяяння, заснованого на вірі, і неможливість його осягнути людським розумом, що будується на логіці і доведеннях, «висуває на перший план ірраціональне, яке в поєднанні з містичним осяянням вводить духовну сутність – людину у світ трансцендентного – Божества, недоступного для розуму». Тому й не дивно, що І. Франко визнав у полемісті-ісихасті одного із фундаторів літературного напрямку, що виникає в кінці XVI століття, – «епідемічного нахилу до чудесного, котрий бачимо у нас в XVII ст.».

Натомість А. Пашук уточнює, що йдеться хіба що лише про «містичний шлях пізнання, оснований на вірі в існування надприродних правд тайнств та в здатність людини вступити у безпосередні стосунки з ними». У перших літературознавчих публікаціях І. Франко визначає місце афонського аскета «на рубежі двох світів, двох історичних течій» –візантійського середньовіччя та ренесансного гуманізму. Каменяр характеризує монаха Івана як «найпалкішого представника епохи Відродження зі сторони мови, форми і духа своїх творів». З приводу цього і виник конфлікт із Львівським братством, про який згадує сам Вишенський, і це все через вибір полемістом споглядального життя, яке перешкоджає активному служінню у світі. Братчики звинувачували Вишенського: «яко от диявола пострадах, зане до Унева отидох». Адже мирянський рух в Україні, заснований на досвіді Львівського братства, виходив із необхідності використовувати всі легальні

можливості Речі Посполитої для активної культуротворчої праці з метою розширення суспільного сегмента «руського народу грецької віри». Відомий уже на той час святогірський чернець цікавив братію як учасник цих процесів, талановитий публіцист, здатний гідно репрезентувати православну громаду в діалозі з владою та іншими конфесійними середовищами. Натомість Іван Вишенський боронить не лише власне право на молитовне усамітнення, а й необхідність для кожного християнина пустелі як простору для усамітнення. Тому що «не может никто врачевати албо учить, если наперед себе не уздоровит и не научит. Так же спасение жаден привести не может, если перво себе на спасаемом фундаменте не поставит» . Подібно до Григорія Палами, Іван Вишенський не заперечував можливість пізнання матеріального світу за умови, що людина йде шляхом «розуму Христового», завдяки якому вона й може наблизитися до істини . Але можливості людського розуму обмежені, тому й істина, до якої він приходить, також відносна. Абсолютна істина досягається лише під час осяяння душі («Божественним світлом» – за термінологією ісихастів), де людський розум безсилий .

Отже, людський розум і містичне осяяння, під час якого людина може зливатися з Божественним, раціональне та ірраціональне співвідносяться як нижчий і вищий ступені пізнання у світоглядній концепції Івана Вишенського. Український полеміст вважає головною метою людини – осягнення Божественної істини шляхом містичного екстазу, причому ця істина є вершиною добра, мудрості і блага. Саме знання Божественної істини означає утвердження її в людському єстві й у земному житті. Ця концепція Івана Вишенського також не заперечує тверджень Григорія Палами. На зв'язок Івана Вишенського з філософією ісихастів, очевидно, вказують ті рядки, в яких полеміст проголошує ідею вільної, безпастирської церкви, не підлеглої церковній ієрархії: «Ліпше бо вам без владик і без попов от диявола поставлених, до церкви ходити і православіє хранити, нежелі с владиками і попами, не от Бога званними, у церкві бити і с тоє ся ругати і православіє попірати... Бог же... вам пастиря дасть...» .

На думку ісихастів, кожна людина може безпосередньо спілкуватися з Богом, тому індивідуалізм у молитві надважливий. Це вказує на те, що ідеї українського полеміста наповнені і західноєвропейськими реформаційними особливостями.

Переважна більшість дослідників стверджують, що Іван Вишенський загалом мав чітку громадянську позицію та піддавав критиці не лише окремі моменти сучасної йому дійсності. Кажуть, що те, що він дозволяв собі осуджувати всіх і вся у Речі Посполитій, до складу якої тоді входила Україна – то його великий здобуток як ісихаста. Проте ми так не вважаємо, хоча й не беремося применшувати Іванові заслуги перед традицією подвижництва. Хай там як, але він зневірився в світському та церковному проводах, тобто втратив довіру до тих, без кого важко було уявити можливість конструктивних соціальних перетворень. Проте, якщо бути об'єктивним, то православ'я тієї пори переживало глибоку перманентну кризу скрізь. Тому полеміст не приховував, що навіть на святій горі Афон з її чудовою природою, «штытельным зефиром, в отлучению мира содержи́ма, дыхающе», де «...никакоже оскуде благодать, яже от воздуха «взірцево благочестивих і кришталево безгрішних ченців «мало ест» . Отже, якщо їх мало було там, то чого їх мало бути багато в Україні?!

Коментуючи п'ять вимог до тих, хто заради Бога відмовився від світського, мирського життя, у посланні «Велможным их милостям, панам арцибискупу Михаилу и бискупам Потею, Кирилу Леонтию, Деонисию и Григорку» він посилається на Євангелія, за допомогою якого пояснює значення притч і заповідей: «В том конечном обнищании ученици последуючи Христу, еще не могли таинства веры навыкнут и притчей христовых зрозумети, для чего и приходят, пытаючи Господа: Чему рече, у притчах глаголеми народом якобы рекучеи, которых и мы постигнути сокровенный разум не можемо?» «Отвеща, Иисус рече им: «Вам есть дано ведати тайны царства небесного, то ест обнажившим мысль свою от мирских

справ и вослед мене изшедших, а мирские еще притчами и завесою, то ест покрытыми повестями» .

Змальовуючи апокаліптичну картину землі, що «заросла терням безвір'я та безбожності», для багатьох Вишенський залишається доволі неоднозначною особистістю, оскільки, перебуваючи у відлюдді на далекому Афоні, все ж він не полишав думками рідну землю, турбуючись про її подальше життя, і хотів викоринити з рідної України «терня безвір'я», яке супроводжувало її протягом багатьох століть» . Чернець зазначав: «Майте віру й надію на Бога живого – міцну й непорушну! На панів же ваших руського роду, на синів людських, не надійтеся! У них бо немає спасіння! Всі бо вони від живого Бога та віри в нього відступилися, а прихилилися до зваби єретицької, до любові марнославного духа, життєлюбства й лиходійства» . Іван Вишенський ніколи не примирявся з тим злом, яке несли українському народові Ватикан і польський королівський уряд, він закликав українське православне населення розірвати зв'язки з шляхетською Польщею «отлучитися от того погибелного антихристово и содомського рода» .

У 1596 році Александрійський патріарх Мелетій Пігас написав Вишенському листа, де зазначав: «... Сину мій,... не лишайся в пустині, живучи тільки для себе самого, та й то, буває не зовсім вдоволений. Не злословлю я пустині, бо й сам є її прихильником, та, дбаючи про спасіння ближніх, закликаю (всіх) у бойові ряди синів Божих. Брати твої перейняті такою самою, як і ти, турботою о святощі, загрожені небезпекою від поляків. Православні в Польщі не дістають помочі від тих, що не дбають про правду» . Можливо, саме цей лист спонукав полеміста відвідати Україну та дав поштовх до написання деяких творів. Заклик Івана Вишенського до містичного єднання з Богом задля належного здійснення своєї суспільної місії, – найважливіше для України.

У «Посланні до всіх, у польській землі живущих» Вишенський зневажає церковних владик, «которые монастыри позапустивали и фолварки собі з міст святых починили» . Він бачив, як поступово порушувалася аскеза ще на

початкових стадіях її розвитку, а згодом, з IX ст., відбулося проникнення в чернечі спільноти мирських турбот і мирського духу.

Полеміст називає риси, якими має володіти духовенство та єпископи: «вони повинні бути чисті, тверезі, невинні, побожні, чесні, схильні до аскетизму, до проповідування, не п'яниці, не вбивці, не сварливі, не схильні до брудного зиску, але лагідні, не заздрісні, не сріблολюбці, зате мужі одної жінки, добрі управителі свого дому (1 Тим. 3:1-16). А тим часом діється зовсім противне», – писав І. Вишенський. Його слова стали футурогічними, адже дивлячись на стан духовенства у наші дні, ми бачимо, що відбувається все те, від чого застерігав ісихаст. Мабуть, саме це стає причиною відходу від ортодоксального православ'я, а відтак провокує розколи та секти. Аскет не хотів, щоб вичерпали себе первісні прояви аскези, без якої не може існувати Церква. Переживши деякі труднощі як на Афоні, так і на рідній українській землі, Вишенський проповідує саме ті ідеї аскетичного письменництва, які поширювались у IV, V і VI століттях після Різдва Христового.

Зокрема, святогорець Фікара у творі «Вертоград душевний», подає тяжіюче до пантеїзму розуміння Бога як Всюдисущого і Всепроникаючого безначального розуму, джерела світла, що є не матеріальним, а «присносущним сіянієм», тобто світлом духовним. «Присносущное сіяніє» Фікари дуже нагадує таворське світло, ідея якого була одним із наріжних каменів у вченні Григорія Палами. Тому вчення ісихазму носило містичний характер і виявилось органічним в українській філософській думці та літературі, а завдяки багатьом вітчизняним книжникам стало дієвим чинником нашої культури. Історія довела справедливність настанови Григорія Палами: «Треба не лише спасатися від світу, але й рятувати сам світ». Техніка ісихії полягає в безмовному баченні Істини. Монахи-відлюдники спілкувалися з Творцем безпосередньо – через очищене в молитві серце. Згідно з практикою ісихастів, людське єство визначається єдністю душі, тіла й розуму, призначене для особистого спілкування з Творцем, і відповідальність за спасіння душі

покладається на саму людину. Глибинна духовна спорідненість з ісихазмом простежується в індійській йозі, іудаїстському есеїзмі, ісламському суфізмі.

Зрештою, всі ці поняття, зауважує В. Шевчук «сходяться до архетипів вес, сох, суф (чистий, ясний, просвітлений) і засвідчують вияви одвічної індивідуальної духовної практики одкровення в умовах пізніших месіанських релігійних систем». Однак Д. Чижевський вважає, що «релігійна палітра чернечо-аскетичних натхнень І. Вишенського знадобиться нашому сучасникові як цілком самодостатня система розмірковувань, що органічно поєднується з вимогами та потребами сьогодення, за яких Україну віруючі бачать лише з Богом і в Богові».

Все це дає підстави стверджувати про появу в церковно-релігійному пантеоні України нових аристократів духу, власне, тієї когорти мислителів, «сила яких полягатиме в істинній дії та в істиннім слові», і які здатні «прокласти міст між техногенною культурою й духовністю, між соціальним гуманізмом і Божественною природою любові до людини, між хибним шляхом, що ним пішло людство, і між шляхом істини, від якого воно відмовляється».

Спосіб життя ченця супроводжується боротьбою плоті і духа, в якій його воля і витримка відіграють вирішальну роль. Це своєрідна «війна», яку не так просто виграти і не всі перемагають. Вишенський стверджує: «часом він стає переможцем, а іноді втрачає силу волі і твердість духа, поринаючи в смердючий гній світських насолод. Війна плоті і духа «голяка-прочанина» нагадує Вишенському змагання двох борців: «И много ся трафляет, – як двом борцем боручимся; то тому, то сему наверх вискочити, а того под себе подгибати, то тому засподу ввімкнутися и верхового наспод перевернути». Це не легкодухе потурання плотським інстинктам, а справжня чесна боротьба в ім'я душевного очищення. Боротьба аскета заслуговує поваги навіть тоді, коли порушується рівновага сил і чернець на певний час піддається тілесній хіті. Але тільки на певний час із наступною щирою покутою і самообілізацією для подальшої боротьби до повного самоочищення. У зв'язку із цим Вишенський

недаремно так щиро співчуває ченцю, намагається оборонити убогого небору, аж поки не здобув тривалу перемогу з повним духовним очищенням» .

Плекаючи надії на кращу долю далекої батьківщини в своїй убогій келії-печері, Вишенський не міг не спостерігати навколо себе чудової природи Афону і буяння її життєстверджуючої сили. Письменник в оптимістичному сприйманні, як справжній життєлюб і естет, захоплено пише про афонський пейзаж: «Яко Святая гора раю подобна, аеровоздушным, чистотнем и утешительным зефиром, в отлучению мира содержима, дышающе; сия и ныне никакоже оскуде благодать, яже от воздуха» . Звісно, дуже не просто в такому райському куточку землі стримати свої немощі від гріховних помислів, а тому, як видається Д. Чижевському, Іван Вишенський зізнавався, що «справді бували хвилини, коли йому доводилося наступати на горло власним бажанням, що часом заважали зосередитися на творчій роботі» .

А ще цей же вчений думає, що чернець Іван Вишенський твердо стояв на своїх позиціях і, вважаючи, що монах має зректися ««миролюбія» з його розкошами задля ідеалів внутрішнього самовираження, для ченця – це не засіб самоспасіння, не вияв егоїзму, а демонстрація героїчної самопожертви в ім'я громадянських обов'язків, твердих обов'язків перед національною церквою і вірою». Відповідаючи на закиди одного з керівників Львівського братства Юрія Рогатинця щодо вірності «пустельницькому» подвижництву, Вишенський обурено пише: «И мою пустыню да не уничижает, бо сам «пан Юрко» для пустельницького життя «юхи, шафрани, перце и пирожные сласти... роскоши львовское не оставит». Нехай він не гадає, що «яко бы власне пироги, з ложа вставши, лацно ясти, так в пустыни спастися» .

Не заперечуючи потреби засвоєння учнями знань, пропонованих гуманістичною програмою, Іван Вишенський відкидає спокусу звести шкільне навчання до сприйняття інтелектуальної й культурної інформації. Він знову і знову наголошує на фундаментальному значенні для школи формування в учнів твердих релігійних переконань, міцного духовного підґрунтя для інтелектуального розвитку. «Дух святого словесе» він протиставляє

«чернилом хитрости», виразно позиціонуючи себе у споконвічній дискусії про пріоритети в педагогічному процесі та відносини між навчанням і вихованням.

Після проголошення Берестейської унії 1596 року світ надзвичайно змінився, передусім змінилися люди, обставини та погляд на речі церковно-релігійного характеру. Творчість Івана Вишенського виявляє радикальні погляди. Саме тут він постає як воїн Духа, відданий ідеалам «нестяжательства й добродетельності, з його постійною боротьбою плоті, що бажає кохатися в земних насолодах, та духу, що жадає горнього поєдання» .

Український подвижник Духа ставив за мету передусім розвінчати нікчемність життєвих орієнтацій, тобто той показний стиль життя, який не має нічого спільного зі справами Духа, з ідеалами вічності та спасіння. «Не все бо пшениця в полях знаходить, — зазначав наш афонський анахорет, — але знайдеш другу ниву, которая больше куколю, нежели пшеницы народит. Тако ж и межи иноки...» .

Дослідник П. Яременко зазначає: «Подвижничество монаха, — аскета і праведника, — потрібно письменнику насамперед як еталон, як прообраз первісно-християнської людяності і демократизму в боротьбі за реформи суспільства і церкви, за створення церкви гнаних і переслідуваних «хлопів». Це та риса, яка дозволяє в постаті Івана Вишенського бачити ідеолога Реформації в її українському варіанті» . П. Ямчук виокремлює суперечку полеміста з «дияволом-світодержцем» та його вабливими спокусами як провідну і визначальну . Але що найважливіше, підкреслює вчений, то це те, що в цій війні Іван Вишенський покладається на Ісуса Христа — «єдиного справжнього Вчителя всіх справжніх християн» і особливо підкреслює при цьому простоту як вираження «безмежжя сакрального світовідчуження, можливість охопити високе і низьке, стати врівень як з царем, так і з рабом» . Отже, неминуче мала постати проблема релігійного визначення: спасатися у світі і з світом чи, пристаючи на Ісусове «Царство моє не від світу цього» (Ів. 18, 36), рятуватися на самоті, в «духовних саявах» Гефсиманської ночі.

Ісихастські ідеї афонського ченця базувалися на святоотцівській спадщині Східних отців церкви. Водночас він викривав вади духовенства, переконано зазначав, що вони поступово відходять від святоотцівської спадщини, самі собі створюють ці вади. Адже церква не може існувати без цього спадку, оскільки він є наріжним каменем ортодоксального православ'я. Вишенський доволі швидко відгукувався на доволі гострі й болючі для нього проблеми відступу від тих канонів, які існували в церкві споконвічно. Якщо навіть вищі церковні чини відрікалися від основ, то що вже там казати про звичайних людей.

Тієї пори Православна Церква мала потребу в таких людях, як Іван Вишенський. Ще гостріше ця потреба стоїть перед нею сьогодні. Зайве доводити, що значна частина українців перебувають у терні безвір'я навіть тепер – у часи тяжких випробувань війною.

Водночас зауважуємо, що Іван Вишенський, вочевидь добре розумів місіонерське значення своїх листів і послань, тому намагався ці твори старанно берегти, турбувався про їх розповсюдження, навіть давав поради, коли і як їх читати. Його суспільні ідеї знайшли своє практичне застосування в братських школах, мали доволі позитивний вплив на формування прогресивних дидактичних принципів у національній педагогіці, що вилилося в діалог з професурою та спудеями Інституту Львівського Свято-Успенського братства. Він шукав однодумців, щоб знайти підтримку та розширити місіонерську діяльність, спрямовану на оборону Православ'я. Але його надскладний характер не завжди дозволяв направити цю боротьбу в правильне русло. Зовсім скоро, наглий і експресивний у полемічних дискусіях чернець, розійшовся у поглядах з місцевою львівською інтелігенцією і змушений був знову повернутися на Афон.

2.2. Світоглядні візії Івана Вишенського та їх відображення в церковно-полемічному дискурсі кінця XVI – початку XVII століть

Хоча основна діяльність Івана Вишенського проходила на Афоні, проте це не означало, що він не працював у просвітницькому полі на батьківщині. У пошуках визнання і заробітків на хліб насущний він мандрував українськими духовно-інтелектуальними осередками, спілкуючись інтелігенцією та представниками релігійно-богословської освіти та науки, а передусім з церковними полемістами. Він збирав з них інформацію, щоби мав, що розповідати на Афоні про життя в Україні.

Але Івана терпіли не довго скрізь. Так було, зокрема, з львівськими братчиками. Історичні документи засвідчують, що в нього були гарні стосунки з Юрієм Рогатинцем, але пізніше вони розійшлися в гніві один на одного. Іван звинуватив Юрка в тому, що той начебто виступав проти здеморалізованого духовенства, але не сприймає його аскетичних проповідей і догматичних настанов Церкви Христової.

Поступово його прихильність до Львівського Свято-Успенського братства згасала, оскільки вони піддавалися швидкому впливу унійної політики, а також боролися за вплив світського елементу (позаєрархічних структур) у Київській Митрополії²⁵. Всі стверджують, що Іван Вишенський дуже не любив несправедливості виступав проти церковних магнатів і королівської влади. Річ у тім, що Іванова справедливість полягала в тяжінні до московського підданства.

Загалом творчість Івана Вишенського позначена двома періодами в житті українського народу і його самого до Брестської унії 1596 р. та після.

Одним із впливових творів письменника є «Писание до всех обще в Лядской земли живущих»²⁶, у якому місіонер чітко викривав єпископів, котрі хотіли заволодіти людськими серцями та спокушували латинським

²⁵ Шкрібляк М. «Церковний Переяслав». С.156–181.

²⁶ Слово многоцінне. С. 495-500.

обрядом. За це, як думав полеміст, не буде їм прощення. Відкидаючи католицьку доктрину про чистилище та доводячи, що християнин у цьому житті «нудиться» і «чиститься» для вічного життя, Вишенський був найпослідовнішим прихильником збереження церковнослов'янської мови як виключної мови богослужінь, також виступав проти перекладів Святого Письма та богослужбових книг живою розмовною мовою. Зневажливо ставився до античної філософії (Платона та Арістотеля), як непотрібного розумування, що лише затемнює справжню віру.

Доречно зазначити, що відхід Івана Вишенського на Афонську гору приніс йому значну користь, оскільки перебуваючи в строгій аскезі, в душевній спокої, легше було роздумувати над місіонерсько-просвітницькою діяльністю. Саме в цей період розпочалася найгостріша релігійна боротьба – між православними та прихильниками унії. Полеміст був змушений проявити свою місіонерську діяльність. Тому на початку 1605 року Іван Вишенський випровадився в Україну²⁷.

Приїхавши на батьківщину, спершу відвідав Іова Княгиницького, що подвизався в Угорницькому монастирі, і став якийсь час проживати з ним, а коли Княгиницький під осінь вибрався в гори в Маркову пустиню, місіонер вирушив з братаничем Княгиницького Дмитром до Львова. Але Івана Вишенського що в Угорниках, що у Львові приймали прохолодно і з пересторогою. Українські духовні еліти не вважали, що він може їх щось більше навчити, аніж преподобні і богоносні отці Києво-Печерські та багато інших подвижників зі всіх куточків етнічних земель України. Деякі дослідники схильні вважати, що це тому, що вони боялися втратити свій авторитет. У наслідок цієї неприязні навесні 1610 р. Іван Вишенський переїхав до Унівської лаври. Та він написав цікаве з огляду на еволюцію своїх поглядів послання до стариці Домінікії. З початком літа пішов разом із Дмитром до Йова в манявські ліси, прожив там до пізньої осені, а опісля

²⁷ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероб. і розшир. Київ : Критика, 2005. С. 298.

вернувся назад на Афон. У цей самий період доволі швидко розвивали свою реформаторську діяльність Ян Гус, Томас Мюнцер і багато інших²⁸.

У своїй місіонерсько-полемічній діяльності Іван Вишенський керувався етичним принципом – відречення від життя заради «духовного піднесення». Щоб врятуватись від гріхів, на його думку, потрібно каятись і молитися десь поза межами «польської землі» – царства «диявола миродержця». Як вважає Д. Чижевський, «відхід у пустиню, беззастережна відмова від усіх радощів і втіх цього дочасного життя здавалися Вишенському найкращим засобом не лише досягти вершин моральності, а й продемонструвати своє неприйняття дійсності»²⁹. До нього дійшла звістка, що на «Лядську землю», зокрема на Україну напали «зло єресі». Сталося це через те, що у 1588 році помер Стефан Баторій і на трон сів Сігізмунд III. Новий король розпочав жорстокі переслідування православних.

Нам важко у це повірити, але багато хто пише, що український народ прислухався до Івана Вишенського, бо розумів, що хто, як не їхній земляк, зможе правильно витлумачити їм причини того, що відбувалося як в релігійній, так і у світській життєвій сфері. Перебування анахорета на Україні сягнуло двох років. Цього часу йому вистачило, щоби збагнути суть проблем, що існували й зумів глибше вникнути в ті події які відбувалися в рідній землі.

Пробувши на Україні біля двох років у 1606 році він повернувся на Афон. З цього уже згаданий нами Д. Чижевський робить висновки, що йому був даний талант від Бога проповідувати та навчати істини, оскільки не кожен священник міг і волів вступати в боротьбу з єпископом, який схилявся сам і вів за собою духовенство в унію. Тоді багато хто називав себе місіонером, проте лише заради того, щоб посіяти смуток серед православних вірян. Річ у тім, що Іван Вишенський з'явився полемічної боротьби, зумовленої піднесенням унійної доктрини. А тому всі, хто

²⁸ Див.: Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Історія української літератури: У 3-ьох кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 2. С. 175.

²⁹ Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси // Підгот. тексту Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олексі Мишанича. Д. Чижевський. Харків: Акта, 2003. С. 127.

поширював ідею єдності Київської Митрополії з Римом – ті в очах Івана Вишенського та його прихильників виступали зрадниками, заколотниками, спокусниками тощо. А Іван, звісно, – талант від Бога. Дарма, що перемогла унійна модель і єпископат Київської Митрополії таки проголосив унію на Берестейському соборі 1596 р.

Іван Вишенський у власній місіонерській діяльності проявляв неабиякі риторичні здібності, учителями для нього були не латино-польські ритори, а насамперед візантійсько-слов'янські майстри слова, яких він багато читав, перебуваючи на Афоні. Український подвижник намагався опанувати словесну палітру біблійних текстів і візантійсько-слов'янської патристики. Книги біблійних пророків і апостолів, писання Іоанна Дамаскіна, Діонісія Аеропагіта, Єфрема Сіріна й, особливо, Іоанна Златоуста. Він сподівався, що саме вони озброять його майстерністю форми і риторичною технікою, що сприяла свідомо-правильному розумінню змісту православної віри. Взагалі він не прагнув слави, просто правильно обґрунтовував віру.

Володіючи досконало текстами Біблійних апостольських і пророчих книжок, полеміст запозичував із цих «Святих книг» чимало висловлювань, які навчають правильного шляху. Я слушно зазначив І. Єрмолін, «прийоми ці прості і самі по собі, і по тій основній функції, яку вони виконують у Вишенського. Вони ніколи не служать у нього меті орнаментальної прикраси мови або, кажучи його словами, «риторського ухищрення»; вони для просвітителя завжди – передусім спосіб обґрунтування думок, примушував вірити, часом на слово у сказане»³⁰. Водночас він доволі ефективно застосовував власні риторичні ходи, в письмовій праці. Іван Франко із цього приводу доводив: «Риторичні виклики і запитання Вишенського не лише не є пустими фразами, але являються особливим родом обмальовування і характеризування ситуації, ідей і фактів та

³⁰ Єрмолін І. Іван Вишенський та його громадсько-літературна діяльність І. Єрмолін. *Матеріали для вивчення історії української літератури*: у 5 т. Т. 1. Київ, 1959. С. 54.

відзначаються не лише оживленою формою драматичною, але також високо артистичною архітектурою... Форма ця не є впрочім оригінальним витвором Вишенського. Взірці її найшов він у літературі греко-церковній, в гімнах Єфрема Сиріна, в казаннях Іоанна Дамаскіна, а особливо в акафістах, котрі становили найвищий, а у нас на Русі найпопулярніший ступінь розвою греко-візантійської гімнології церковної»³¹.

Іван Вишенський часто потерпав від прихильників унії, адже з'явився він на теренах України спеціально для змушений був виступати на боці Православної Церкви. За словами А. Наливайка, «просвітитель відбув назад на Афон незадовго до смерті львівського єпископа Гедеона Балабана, тобто до 10 лютого 1607 р., напевно, ще до настання холодів, влітку чи восени 1606 р.»³². Ця примітивна дискусія довкола того, якого місяця і дня полеміст виїхав назад у Грецію лише вкотре підтверджує, що ним не дуже дорожили.

Про життя Вишенського після його повернення на Афон маємо доволі мало відомостей. Проте, на думку В. Микитася, який посилаючись на І. Франка, пише, що повинна була трапитись якась незвичайна подія ще в молодих літах ченця, яка так вплинула на Вишенського, що він став монахом. За відсутністю прямих даних важко встановити, що саме спонукало молоду, сповнену жадоби до життя людину покинути батьківщину й одягти чернечу рясу.

Приблизно в 1576-1580 рр. у віці 30-35 років Іван Вишенський пішов на Афон, який відтоді став постійним місцем його проживання, де він присвятив себе молитві, посту і праці. Тільки один раз завітав він на Україну, хоч прагнення жити серед народу своєї батьківщини і бути йому корисним не покидало полеміста-ісихата до глибокої старості. На Афоні він дотримувався суворого режиму, пройшов усі стадії афонського аскета.

³¹ Микитась В. Полум'яний патріот, письменник-полеміст Іван Вишенський / Вибр. тв. Київ : Дніпро, 1972. С. 42.

³² Див. : Наливайко А. Українське літературне бароко в європейському контексті. Українське літературне бароко. Київ : Наук, думка, 1987. С. 45.

Спочатку був гостем, потім став монастирським послушником, пізніше – ченцем у різних монастирях.

На Афоні український подвижник познайомився і близько заприятелював із своїм земляком Іовом Княгиницьким – засновником скиту Манявського. Під кінець життя чернець належав до найбільш аскетичної групи ченців, так званих затворників, які жили в повній ізоляції від оточуючих людей, замикалися в печері і приймали обітницю мовчання. Бачачи, що поступово все перетворюється в певні комедійні постановки серед духовенства, Вишенський виступив проти нового на Україні драматичного мистецтва.

Як уже не раз наголошувалося, його характер був дуже суперечливий, чернець-аскет, що замикався у печері, «виступав проти утіх життя, проповідував самозречення, одночасно був сповнений палкої любові до людей, горів жадобою життя і прагнув до активної громадської діяльності, і цю діяльність він розширює в місіонерській праці, яка в нього була доволі сумлінною. Якесь дивна насправді ісихія в цього Івана Вишенського, коли Українська Церква була в найбільшій білі і кризі, він ходив проповідував, збирав кошти для того, щоби потім мати за що жити в Греції. П. Загайко стверджує, що на Афоні місіонер жив з того, що приніс із України та одержував за рукоділля³³.

З Афону І. Вишенський спостерігав за тим, що відбувалося на його батьківщині – Україні, адже вона була для нього особливо дорогою. І він начебто дуже жадібно сприймав вісті з рідного краю, які приносили в Грецію ченці. Особливо болісним для Івана Вишенського були розповіді про знущання шляхти, ксьондзів та єзуїтів з українського народу, про моральний занепад православного духовенства. Саме під цим впливом новин із Батьківщини він починає писати свої твори. Дочекавшись глибокої старості на святій горі, він продовжував підтримувати зв'язки з Україною,

³³ Загайко П. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. у боротьбі проти Ватикану й унії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. С.17.

пересилаючи свої нові твори. В останні роки життя полеміст передав на на рідну землю ще три невеликих послання.

Проте, яка загальна кількість творів – невідомо, дехто вважає, що їх було більше ніж «шістнадцять говорячи про те, що було більше двадцяти. Так, у Дмитра Чижевського ми знаходимо, що саме «стилістичних писань було дев'ятнадцять»³⁴, принаймні стільки їх збереглося. В одному з творів, «Пораді», Іван Вишенський намагається цілком об'єктивно, реалістично показати нелегкий шлях аскетичного подвижництва монастирських воїнів духа, серед яких є взірцеві праведники, віддані ідеалам нестяжательства і добродетельності. Концептуаліст не заперечує й того факту, що «немало ченців «зло житие мають»: відвідують корчми і упиваються до того, що й ночують там, приятелюють з світськими людьми і на обід ходять до них, а є й такі, що гроші накопичують і лихварюю живуть»³⁵.

Отже, «бацила диявола» проникала і в чернече життя, підточуючи навіть монастирі на Афоні. Тому Вишенський писав, що «життя істинного ченця – це не душеприємна прогулянка на лоні природи, а спартанське гартування тіла, власної свідомості і волі. Щоб цього досягти, потрібне аскетичне самовдосконалення, яке заповнене напруженою боротьбою на два фронти – з принадами зовнішнього світу, якого він зрікся та із самим собою, з власною земною хтивістю.

Характерно, що в «Пораді» автор уже більш реалістично усвідомлює тілесні потреби людини – не як нав'язливу спокусу диявола-миродержця, а як природні бажання земної істоти. З позицій дуалістичної філософії, властивої простонародним поглядам, письменник зазначає, що всяка людська плоть кохається в земних насолодах, в той час як душа людини прагне до неба. «Так и наше тіло, от земли земля – земленого тя тяжару и покорму прагнет; дух засгоре витягнутися с того мяса ищет, але его тот гной

³⁴ Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Д. Чижевський. Тернопіль: Феміна, 1994. 207.

³⁵ Див. : Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. Львів : Світ, 1992. Кн.1. С. 419.

и сласти телесныя связали и не пускают и еще болший прагнути придавляет; диавол застелу пособляет и на душу борет, и многократот похотей телесных разыгравшийся борет с помочником диаволом на погибел душевную из веры выбегает и в турское обрезанство впадает»³⁶.

Багато хто з дослідників ставить питання і можливо, Івану Вишенському варто було залишитись у Львові проповідником, коли він у 1604 році завітав з Афона на Україну? Хоча й там, у Греції, він продовжував служити Богові і начебто й українському народові. Старість, що вже надходила, та її супутники, «болезни телесния», не перешкодили йому, однак, близько 1609 р. розпочати суперечку, доволі «ущипливу» і «доразливу», з єзуїтом Петром Скаргою і надіслати цю свою «Зачапку мудрого латинника з глупим русином» князю М. Вишневецькому з проханням допомогти її поширенню серед «православних християн»³⁷. З листа його до Іова Княгиницького, відправленого близько 1610 р., дізнаємося, що «Вишенський знову зібрався на Україну і тільки через хворобу змушений був поїздку відкласти»³⁸.

Коли помер Вишенський – також невідомо. Принаймні 1621 р. його вважали ще живим.

Підсумовуючи вищезазначену світоглядну систему Івана Вишенського, варто сказати, що його світогляд був сформований у руслі ортодоксальної церкви та святоотцівської спадщини. Може виникнути запитання, чому для його світогляду була важлива тільки ця спадщина. Проте, якщо дослідити його писання, то одразу знайдемо відповідь, що так і повинно бути з кожним православно віруючим. Адже саме ця спадщина є підґрунтям релігійної віри.

Іван Вишенський швидко відгукувався на доволі гострі й болючі для нього проблеми відступу від тих канонів, які існували в Христовій Церкві споконвічно. В його світоглядній системі можна виокремити такі риси:

³⁶ Вишенський І. Иоанна мниха извещение краткое о латинських прелестех... С. 54.

³⁷ Вишенський І. Зачапка мудрого латина глупим русином. Твори. Київ : Дніпро, 1959. С.135.

³⁸ Там само.

- відречення від світу (ісихазм);
- широка богословська обізнаність (догматичне вчення та моральне богослов'я);
- місіонерська діяльність (релігійне просвітництво та євангелізація).

Знання святоотцівських творів істотно допомогли в його місіонерській діяльності, вони допомагали полемісту у виконанні ним непростой місії – боротьбі з ідеєю унії, хоча на цьому поприщі його успіхи надто скромні.

Отже, Іван Вишенський з одного боку прислужився Українській Православній Церкві, а з другого – апробував себе як полеміст і місіонер з Афону, отримавши з цього і певний зиск.

Водночас його приклад і ідеї боротьби за чистоту Православ'я – корисні та цінні й сьогодні. Адже без твердої віри, гостроти розуму та чистоти серця, якими Бог обдарував Івана Вишенського, сподіватися про модерн Українського православ'я не доводиться.

Розділ 3
ІДЕЙНО-ЦІННІСНИЙ ТА АПОЛОГЕТИЧНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ БОГОСЛОСЬКОЇ СПАДЩИНИ
ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО

3.1. Суспільно-релігійна та духовно-моральна парадигма мислителя

Сторінки Української історії сповнені трагічних історій коли, багато століть на українську землю ступали різні поневолювачі Церкви і держави. Саме такі сторінки описані у творі Вишенського «Виявлення диявола-миродержця»: «диявол хоче заволодіти серцем подвижника, пропонуючи йому високі посади як у церкві, так і в суспільстві»³⁹.

Щоб змінити таку ситуацію, афонський мислитель запропонував нову програму суспільних ідеалів, у якій «розкривав несправедливість існуючого суспільного ладу, боровся проти ідеологічної агресії «латинників» – єзуїтів, папства загалом, проти Брестської унії 1596 р., проти окатоличення. При цьому вирішального значення надавав духовному очищенню та моральному вдосконаленню людини. Уся його творчість просякнута ідеєю протиставлення Бога і світу, Бога й людини. Долучившись до боротьби проти Католицької Церкви та православних ієрархів, які у його очах перетворилися в «архискотів», полеміст не гребував звертатися до Августина Блаженного і проповідувати відмінності ідеї граду Небесного і граду земного»⁴⁰.

³⁹ Твір опубліковано вперше в: Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русских с латино-униатами. 1887. XVI, 800 с.

⁴⁰ Там само. С. 155.

Для не раз цитованого І. Франка Іван Вишенський – «людина, яка завжди становила повну інтересу психологічну загадку»⁴¹. За його твердженнями, суспільство мало засновуватися на соціальній рівності, об'єднуватися в громади, що нагадували ранньохристиянські, з рівнем освіченості на основі Псалтиря, Часослова та Октоїха. Ці книги мали стати духовним фундаментом народу, мірилом істинності. Він вимагав жити за духом і буквою Святого Письма.

Звісно, що ці ідеї були зрозумілі багатьом і, зокрема, львівським братчикам. Але народ чомусь обирав пасивну позицію, а братчики та еліта й собі відмежовувалися від народу, коли потрібно було відстоювати свою ідентичність. За таких умов безкомпромісність Івана Вишенського для них була неприйнятною. Конфлікт лише загострювався. Роблячи спробу утекти від гострих проблем життя, полеміст повернувся на Афон і розпочав письмову діяльність.

Церковно-просвітницька та апологетична діяльність Івана Вишенського полягають у гармонійному розвитку суспільства-цивілізації, яке до певної міри розвивається як одна сім'я. Але пізніше один із членів сім'ї відокремився, і суспільство розділилося на дві ворогуючі частини. Мислитель дає рецепт виправлення такого становища – «відсікти несправедливий світ, який пішов манівцями, розбитими шляхами, як гнилий член тіла і таким чином зберегти всю стадію досконалого суспільства. Вишенський вимагає прийняти його філософську пораду як аксіому. Все, що відсікається, гниле й заражене. Отже, людині потрібно повернутися до свого первісного стану чистоти й освіченості, жити в правді й істині. Рай для Вишенського – це вихід у вічне життя, яке може здобути кожний, ставши на дорогу морального вдосконалення»⁴². С. Маслов звертає увагу на те, що Іван Вишенський навчав, що люди повинні утворити єдину церкву, яка для місіонера й апологета є Вічним деревом, яке родить плід віри –

⁴¹ Франко І. Іван Вишенський і єго твори. Львів, 1895. С. 47.

⁴² Див. : Яременко П. Іван Вишенський. Київ : Вища школа, 1982. С. 76.

безсмертя⁴³. І справді, правдива Церква Христова об'єднує людей чистих сумлінням, і тоді вони мають моральні сили боротися зі злом. Цей же дослідник також вважає, що афонський чернець виступав за суспільство, яке має базувалось на засадах раннього християнства: праця для себе, без панів і царів. Він гостро критикував римських пап, які роздавали корони європейським королям, засуджував вимогу католицьких пастирів сліпо коритися їм⁴⁴.

Переважна більшість науковців наголошують, що полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. мала надважливе значення для того періоду. Саме завдяки їй можна дослідити один із найважливіших періодів історії нашого народу. Захисник православної віри не приймав нічого того, що приходило із Заходу, тоді як «на Україні прагнули створити такі умови, в яких православна церква могла б існувати в межах тодішнього державного та суспільного устрою»⁴⁵.

Справа в тім, що в другій половині XVI ст. для українців особливо гостро постала проблема збереження власної національно-релігійної ідентичності. У зв'язку з прийняттям у 1569 р. Люблінської унії, коли дві найсильніші держави Середньої Європи – Польща і Литва (до цього – з'єднані так званою особистою унією: польський король був одночасно великим литовським князем), злилися в одну державу – Річ Посполиту, з єдиним органом державної влади – сеймом, на чолі з виборним королем.

Об'єднавшись та приєднавши до себе українські землі, Річ Посполита стала здійснювати вигідну їй церковно-релігійну політику, спрямовану передусім на захист українських земель від впливів Московітського царства. Тому у 80-х та на початку 90-х років Іван Вишенський пише кілька гострополемічних творів : «Обличение диавола-миродержца», «Извещение

⁴³ Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI – і в першій половині XVII століття. Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. С. 155.

⁴⁴ Маслов С. Там само.

⁴⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авториз. пер. з англ. Марії Габлевич; під ред. Андрія Ясіновського. Львів: Ін-т історії Церкви ЛБА, 2001. С. 35.

краткое о латинских прелестях», «Писание до всех обще, в Лядской земли живущих»⁴⁶. «И много ся трафляет, як двом борцем боручимся: то тому, то сему наверх вискочити, а того под себе подгибати. Так и наше тело – от землі земля – земленого тя тяжару и покарму прагнет; витягнутися с того мяса ищет, але его той гной и сласти телесния связали и не пушают и еще болший прагнути придавляет...»⁴⁷.

Ця філософська концепція своєрідно обґрунтовувала важливі суспільно-політичні погляди полеміста, його виступи проти зажерливості, розкоші, експлуатації. Всі свої сили і здібності він віддавав справі народно-визвольної боротьби. Створив чудові перлини художньо-публіцистичної літератури. І, як слушно з цього приводу зазначив Іван Франко: «Очевидно, що аскетичні ідеали, нав'язані Афоном і його доктринами, в душі нашого автора боролися з його здоровими інстинктами, котрі перли його до боротьби, до праці суспільної»⁴⁸. На відміну від інших дослідників літературної спадщини Івана Вишенського, Франко створив свій образ Вишенського-людини – образ, пройнятий теплим ліризмом і, як доводить В. Щурат, «у якійсь мірі для самого Франка автобіографічний»⁴⁹.

У «Посланії Львівському братству» Іван Вишенський закликає братчиків «твердо стояти на своїх позиціях, не спокушатися на латинську «прелесть», боротися за православ'я». Світогляд полеміста сформувався на любові до простого народу, тож він насправді був готовий обстоювати його життєві інтереси. Сповнений гарячої симпатії до покріпаченого селянства, Іван Вишенський висловив рішучий протест проти соціального поневолення. Часто апелюючи до теологічних основ, мислитель-полеміст під їх егідою проголошував ідеї соціальної рівності та мріяв, що прийде час, коли на землі не буде ні бідних, ні багатих, а настане соціальна рівність.

⁴⁶ Див. : Вишенський І. Твори / Пер. з книжної української мови В. Шевчука; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.

⁴⁷ Вишенський І. Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська... С.93.

⁴⁸ Цит. за : Микитась В. Полум'яний патріот, письменник-полеміст Іван Вишенський / Вибр. тв. Київ : Дніпро, 1972. С. 21.

⁴⁹ Щурат В. Франків «Іван Вишенський». Львів : З друк. Наук т-ва ім. Т. Шевченка, 1925. С. 8-13.

Різко висловлювався мислитель і чернець проти світської та церковної верхівки. Він засуджував феодалів як жорстоких визискувачів народу, сатирично висміював їх, викривав у моральному і соціально-побутовому плані. Особливо ж нещадно він картав «зрадників українського народу – уніатських єпископів»⁵⁰.

Виступаючи проти унії, він не милував і православної церковної ієрархії, закликаючи в своїх творах до ідеї демократичної безпастирської церкви. На його думку, люди повинні бути рівними, в однаковій мірі мати право брати участь у справах церкви, на принципах рівності вирішувати навіть догматичні питання. Ця особливість світогляду християнського апологета, виражена в його посланнях, дає підстави говорити про міжнародне значення творчості видатного українського полеміста і ченця.

Івана Вишенського асоціюють з ідеалістом, адже він різко засуджував гнобительську політику польсько-шляхетської держави. Тут він проявив себе як мужній громадський діяч, який не боявся висловлюватися про продажність польсько-шляхетської адміністрації і чітко виступив навіть проти самого короля. Важливою рисою його світогляду був патріотизм. Мислитель розумів, що папа і єзуїти діють спільно з польськими панами, і не припускав думки про будь-який компроміс з католиками та уніатами, а для єпископів-зрадників провіщав неминучу кару: «... Веруйте, яко будет суд, и страшный суд, и так страшный, яко и ныне, егда бы ся вам очи, сердечные отворили, устрашившись судим страшного видением, бегали бысте голи, як мати вас народила, от тех бискуств и от титулу того и санов тих, которых есте в Риме наздобывали...»⁵¹.

Як той, хто все ж таки любив свою Батьківщину, Іван Вишенський виступив проти польсько-шляхетської експансії на Україну, обстоював її культуру, мову, боровся за самобутність розвитку, викривав західноєвропейську схоластику. Вишенський негативно і песимістично

⁵⁰ Пашук А. Іван Вишенський – мислитель і борець. Львів : Світ, 1990. С. 7.

⁵¹ Вишенський І. Короткослівна відповідь Петру Скарзі. Твори. Київ : Дніпро, 1959. С. 23.

оцінює свою батьківщину, зраджену світськими можновладцями і духовними владиками. Все це було реакцією на суспільно-політичну й ідеологічну ситуацію, що склалася в Україні наприкінці XVI – початку XVII століття. Полеміст прагнув розкрити широкий спектр філософсько-соціальних проблем. Його ідеї знайшли практичне застосування в братських школах, мали позитивний вплив на формування прогресивних дидактичних принципів. Мислитель радить продукувати «писаніє, науку, друкованіє книг», але лише християнського змісту. Тому він не був «ворогом науки взагалі», а лише негативно ставився до вчених, які зраджували народ і віру. Для рідної мови всі шляхи в науці – відкриті. Щодо освіти, то Іван Вишенський серйозно відставав від багатьох письменників тієї пори, але зате всіх їх переважав блискучим талантом лаяти їх на чому світ стоїть. За його називали «власителем дум» свого часу⁵².

Більшість дослідників вважають його представником демократичного полемічного напрямку і захисником народу. Інші заперечують демократизм і звинувачують у байдужості, через постійну віддалену працю. Насправді як неординарний мислитель, Іван Вишенський був послідовний щодо боротьби з католицизмом та уніатством, проти національного гноблення українського народу, хоча іноді впадав у крайнощі. Він викривав усе негативне, що чинили представники духовенства, незалежно від того, до якої конфесії вони належали. Обстоював ідею рівності всіх людей, «обирав шлях апеляції до серця», добрих людських почуттів, прагнення до досконалості, мріяв про перемогу справжнього православного християнства. Для нього була неприйнятною ідея синтезу західної та східної культур (Острозька школа).

За словами полеміста, християнський ідеал найкраще виявляється у ставленні до ближнього. Наука і школа, на його думку, мають готувати людину до сприйняття божественних істин, спиратися на «євангельський

⁵² Грабович Г. Авторство й авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка*. Київ : Основи, 1997. С. 264.

розум», від якого відійшла латинська наука і школа, адже нові філософи «не знають в церкві нічого читати – ні Псалтири, ні Часослова»⁵³.

Вишенський вважав, що роль розумової критичної діяльності мирянина у трактуванні всього, що творить людський розум, надважливою. Розумова діяльність містить елемент раціонального, вносячи логічність у мислення і підносячи значення розуму у пізнанні. Апологет різко критикував систему освіти в єзуїтських колегіумах. Письменник покладав великі надії на церкву в розвитку культури і моралі української громади. У справедливому суспільстві, де «всі рівні і всі мудрі», керувати ідеологічним життям і вихованням підростаючого покоління повинні духовні пастирі, наставники, обрані народом на демократичних засадах.

Отже, народовладдя у Вишенського мимоволі набирає суспільних рис. Подібні міркування знаходимо і в утопії Т. Кампанелли. Чернець при цьому пропагує систему обрання «жребиєм» на пастирські посади, бо вважає, що це єдино справедливий демократичний принцип посвячення достойних мужів, здатних навчати людей істини та добру. «Прето вы пастыря собі такого избирайте, о – зазначає полеміст, – прежде назнаменайте неколико особ от жития и разума свидетелствованных, яко суть и правоверни, тож узаконите себе день и пост и створите бдение, свокупившись в церковь, и молитесь Богу, да вам даст и открыет пастыря; его же жребием от сих реченых искушайте»⁵⁴.

Діти української знаті, які, не знаючи культури і звичаїв свого народу, вивчали латинську мову, ставали слугами і пропагандистами католицизму. Саме тому він був противником, щоб учні навчалися на прикладі публічних страт єретиків, а натомість створив методичні рекомендації щодо організації навчання читання та усвідомлення прочитаного, які розвивають аналітичне мислення. Іван Вишенський ідеалістично розв'язував філософську проблему

⁵³ Вишенський І. Вельможним їхнім милостям панам архієпископу Михайлу. Твори. Київ : Наукова думка, 1986. С. 225.

⁵⁴ Вишенський І. Иоанна мниха извещение краткое о латинских прелестех... С. 54.

про співвідношення матерії і духа: буття небесне (духовне) – вічне, буття земне (матеріальне) – тимчасове, «з безпосереднім виходом на онтологічну характеристику людини»⁵⁵. Головним джерелом духа вважав свободу людини, і зводив її до вибору між добром і злом, небесним і земним. Закликаючи до самовдосконалення з метою досягнути вічне життя, він висунув концепцію соборності, принцип якої бере за основу життя церкви й суспільства.

У 1886 році мислителем зацікавився І. Франко: присвятив йому кілька статей, книгу і поему «Іван Вишенський» (1900). Він побачив у апологетові не просто віруючого монаха, а передусім людину-патріота, українця, якому не байдужа доля народу. Спільним у поглядах полеміста і Каменяра є високе почуття обов'язку перед народом, самовіддана любов до батьківщини⁵⁶. Драматична історія рецепції особистості афонського мислителя та його літературної спадщини українською суспільною думкою XIX – XXI ст. сама по собі вельми показова для аналізу механізмів діалогу культурних епох. У суспільному контексті спадщина українського полеміста об'єктивно стає знаряддям політичного протистояння між царською владою та рухами опору, котрі набували (зокрема, на Холмщині та Підляшші) конфесійного забарвлення. У підавстрійській Галичині, де в останній чверті XIX ст. дискусії про чистоту візантійського обряду й Добромильську реформу поляризували українську громаду, радикалізм Івана Вишенського виявився суголосним суспільній полеміці.

Унаслідок відкритої ідеологічної атаки на Берестейську унію, спадщину суспільного ідеаліста, православного ченця й апологета вивели на особливий рівень активного вжиток світських пропагандистів. Ціце було потрібно для того, щоби надати історико-правове обґрунтування релігійним репресіям уряду Речі Посполитої.

⁵⁵ Вишенський І. Буди ж вам известно правовернии... Твори. Київ : Дніпро, 1959.

⁵⁶ Див. : Щурат В. Франків «Іван Вишенський». Львів : З друк. Наук т-ва ім. Т. Шевченка, 1925. 19 с.

І щоразу політично заангажоване прочитання письменника визначало рецепцію його творів у колах антикатолицької публіцистики. У цій групі опозицій окреслюється чіткий зв'язок між соціальним, релігійним і епістемологічним аспектами, які охоплюються загалом концептом простоти, який ми можемо доволі часто бачити у Вишенського. Наявність на протилежному боці «разума» та «хитрості» не залишає сумніву в єдності першого ряду понять на основі «простоти», оскільки остання має ширший і загалом нейтральний сенс, порівняно з іншими поняттями цього ряду. Відверто проступає позитивна оцінка простоти як цінності й досконалого буття, на противагу непростим (зарозумілим, складним, із багатьох елементів утвореним) знанням, багатоступеневому пізнанню та раціональним способам досягнення істини. Негативне ставлення до косячу і «латинства», відповідно, представляє не просто релігійне і політичне протистояння, а фіксує увагу на характері освіти і устрою світів – простий і хитрий. В одному йдуть до «науки» простими – прямими, відкритими, доступними шляхами, в іншому – хитромудрими, непрямими, зарозумілими. Вже тут простежується зв'язок між простотою як ідеалом християнського життя і простотою як означенням невибагливого буденного існування, далекого як від розумових вправ, так і від християнського подвигу життя. Адже латинська освіченість спричиняє ієрархічну відмінність на підставі володіння знаннями, виключаючи неосвіченого зі сфери пріоритетних, ідеальних форм буття, а «простота» урівнює Христа, подвижника і неосвічену людину.

У світлі розглядової опозиції, не стільки латинська премудрість є однозначним об'єктом критики, а саме премудрість як хитрість, багатоскладовість знань і навичок, що репрезентує істотно іншу модель досконалого суспільства. Коли знання і дія живляться з одного внутрішнього джерела, без жодної соціальної мімікрії, життя стає простим; відсутність розриву між істинним єством і соціальною репрезентацією постає істотною характеристикою простого існування подвижника. У цьому

подібність між святою простотою і простотою буденного життя, оскільки для них обох характерна підпорядкованість звичаю та звичці, які виключають не лише специфічну зовнішню сферу відтворення і передачі знань (систему освіти та відповідні їй соціальні інституції), а й саморефлексію як чинник регуляції поведінки.

Простота його суспільного розуміння розкривається тоді, коли людина починає з простоти нерозчленованого потоку існування і в ньому залишається; подвижник – усвідомлює брак простоти у повсякденному існуванні і мусить досягати її шляхом жорсткого пильнування власних думок, почуттів, вчинків. Після впорядкування «Книжки» полеміст написав ще декілька важливих творів: «Краткословний отвіт Федула» (тобто короткослівна відповідь Петру Скарзі) (1601), Послання до стариці Домнікії (1605), «Зачепка мудрого латинника з глупим русином» (1608–1609), Послання до Львівського братства та до Йова Княгиницького (обидва – 1610), «Позорище мисленное» (1615–1616), про що також йшлося в огляді джерел та історіографії.

Вишенський викривав несправедливість існуючого суспільного ладу, боровся проти ідеологічної агресії «латинників» – єзуїтів, папства загалом, проти Брестської унії 1596 р., проти окатоличення, вирішального значення надавав духовному очищенню та моральному вдосконаленню людини. Усю творчість полеміста пронизує ідея протиставлення Бога і світу, Бога й людини. Включившись у боротьбу проти католицької церкви та православних ієрархів, які перетворилися в «архіскотів», він звертається до ідеї докорінної відмінності небесного й земного.

Коли знання і дія живляться з одного внутрішнього джерела, без жодної соціальної мімікрії, життя стає простим. Отже, відсутність розриву між істинним єством і соціальною репрезентацією є істотною характеристикою простого існування подвижника. Звісно, на думку Вишенського, риторика, поетика, діалектика (логіка) не можуть становити надійного підґрунтя для істинного знання, коли йдеться про непоказне єство, ефектного суспільства. Ця

позиція характеризує онтологічний вимір простоти. «Иже єсть простая и вечная правда» премудрість же латинника служить «веку сему»⁵⁷, тоді як простота русина, служить віку майбутньому⁵⁸.

Отже, програма суспільних ідеалів афонського мислителя відображає філософське розуміння суспільства. Він ствердно зазначав, що відкидання простоти призводить в суспільстві до руйнування життєвих цінностей, без яких воно немислиме. Більшість дослідників творів мислителя не розуміли тієї програми, припускаючи, що запропоноване ним ніколи не увійде в життя держави. Але якщо дивитися з іншого боку, то ця програма до певної міри набуває свого розвитку, а його принципи як щодо релігійних знань, так і щодо світських і досі посідають чільне місце в суспільних ідеалах. Насамперед потрібно зрозуміти, що таке суспільство можна створити і сьогодні, оскільки його програма не застаріла. Адже ми бачимо, що і тепер, так само як і в середньовіччя церква відіграє значну роль саме в ідеях зближення влади та Церкви.

Отже, спостерігаючи за реалізацією сучасної моделі співпраці держави і Церкви, актуалізуються настанови Івана Вишенського. Багато все ж таки існує паралелей й посьогодні у цих взаєминах. Отже, проводити певний аналіз минулого і екстраполювати на сучасне не лише потрібно, а й ціннісно. Принаймні, для з'ясування, наскільки програма Івана Вишенського втілюється в наше сьогоднішнє суспільне життя.

⁵⁷ Вишенський І. Зачапка мудрого латина глупим русином. 1959. С. 61.

⁵⁸ Там само. С. 62.

3. 2. Провідні ідеї церковної полеміки Івана Вишенського в контексті піднесення унійної доктрини й формування постберестейської еклезіальної реальності

Українські православні віруючі протестували проти Брестського беззаконня й активно захищали свою православну віру. Важливим чинником боротьби з нав'язаним народу Західної Русі уніатства стала саме літературна полеміка, яка зав'язалась між православними та уніатами незабаром після підписання Брестської унії. Розпочав ці дискусії Петро Скарга, який у своїй книзі хотів довести, що саме православний Брестський собор 1596 року був таким, який не відповідав законній дійсності. Цього уніатського полеміста доволі часто називали представником Ватикану і польської королівської держави. Між тим цю проблематику доволі ґрунтовно висвітлив сучасний дослідник Микола Шкрібляк у монографії «Церковний Переяслав...» і, варто наголосити, що його погляди суттєві відрізняються від загально утверджених в історіографії Берестейського собору 1596 р.⁵⁹

Водночас незаперечним є факт, що Брестський собор спричинив літературну полеміку між православними та уніатськими полемістами. У цьому ж напрямі розвивалася і діяльність тих польських єзуїтів, які діяли на теренах Речі Посполитої, й передусім Петра Скарги. Водночас Рим мав доволі обмежені можливості впливу на перебіг справ у польській державі. Тому «реформи польського католицизму почали реалізовуватися лише наприкінці XVI ст.»⁶⁰. Різка полеміка між представниками обох гілок розпочалась наприкінці XVI – на початку XVII ст.. Цей період став рухом національного піднесення проти шляхетського гніту і католицько-єзуїтської експансії, проти нав'язуваної українському народу Ватиканом у союзі з

⁵⁹ Див. : Шкрібляк М. «Церковний Переяслав». С. 27-133.

⁶⁰ Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії : монографія. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2023. 424 с.

польськими і українсько-білоруськими феодалами так званої Брестської церковної унії 1596 року.

Українські землі тоді увійшли під владу інших країн. Унаслідок цього почалося перетягування православного духовенства на сторону унії. Оскільки римське духовенство бачило в Україні джерело значного наповнення церковної казни, то намагалися у цей важкий період часу для українського населення, коли їм була потрібна підтримка могутніх держав, переорієнтувати їхні релігійні переконання, схиливши в бік унії. «Широкий діалог між православними і католиками за участю князя Острозького розпочався в першій половині 80-х років»⁶¹. Острозький мав наміри самостійно розпочати діяльність, спрямовану на єднання між православними та католиками, якщо йому не допоможуть Папа та константинопольський патріарх. Доволі природно, що подібний крок «впливового проректора православ'я мав би потягти за собою й усю Київську митрополію»⁶². Безперечно, він добре усвідомлював до чого все це може призвести, і знав, що цими діями він знищить власний авторитет. Український народ запекло боровся проти унії, і ця боротьба ще більше єднала його в єдиному дусі православ'я. Це все призводило до загострення боротьби двох релігійних сил. З погляду католицизму, участь мирян у вирішенні принципових питань у житті Церкви абсолютно неможлива, адже це справа ієрархії (церкви що навчає). Тому, на думку Скарги, унія є законною і повинна бути прийнята народом, якщо більшість єпископату на чолі з митрополитом почала співпрацювати з папським Римом, його мотиви було неважко зрозуміти, незважаючи на те, що свої міркування єзуїт намагався завуалювати виголошенням церковно-релігійних догм⁶³.

⁶¹ Шкрібляк М. Унійні пошуки Костянтина Острозького як форма стабілізації церковно-суспільних відносин. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240-241. С. 37–44.

⁶² Шкрібляк М. «Церковний Переяслав». С.92.

⁶³ Див. Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. Київ, 1989. С. 117.

Поборники ідеї унії, свідомо відводячи полеміку в бік від догматичної проблематики, лукаво заявляли, що унія фактично нічого не змінила в Українській Церкві, бо повністю зберегла східний обряд. Проте православні полемісти знайшли дієві аргументи у своїй суперечці з католиками. Перш за все православні автори відзначили, що ті ієрархи, які прийняли унію відступили від правдивої Православної Церкви і архієрейської присяги, тим більше, що зробили це без узгодження з кліром, паствою, Східними Патріархами, за що і були справедливо позбавлені сану священства. Найвагомішу відповідь дав прихильникам унії у своєму антикатолицькому трактаті «Апокрісис» автор, котрий сховався під псевдонімом Христофор Філарет⁶⁴. Саме в цьому документі був виправданий православний Брестський Собор і, навпаки, піддавалася сумніву законність права єпископів-уніатів без церковного народу вирішувати питання про возз'єднання з Римом. У відповідь на Апокрісис єзуїти видали свій трактат – Антиррісис. Проте серйозних аргументів в ньому не містилося: католикам нічого було відповісти по суті, тому вони обмежилися нападками на автора Апокрісиса, розкривши його псевдонім і висміявши факт допомоги протестанта православним.

Незабаром православні відповіли католикам ще однією великою полемічною працею. У 1605 р. Львівське братство видало у своїй друкарні знамениту Пересторогу, в якій містилася практично вся історія підготовки, підписання та насильницького впровадження Брестської унії. Потім у 1610 році був виданий знаменитий Тренос, або Плач Церкви Східної, написаний талановитим православним письменником Мелетієм Смотрицьким, але польською мовою. Це був колоритний опис нещастя, звалених католиками на голову православних. Король Сигізмунд був у такій люті від цього полемічного трактату, що наказав закрити віленську друкарню, яка його

⁶⁴ Див. : Наливайко Д., Крекотень В. Українська література XVI-XVIII століть у слов'янському і європейському контексті. Слов'янські літератури: Доповіді на XI Міжнародний з'їзд славістів. Київ : Наук, думка, 1983. С. 27-29.

надрукувала, а весь наклад книг знищити. Мелетій був змушений ховатися від королівського гніву. Пізніше ця злість зламала його і він був все-таки змушений перейти в унію. Велику підтримку надали православним русинам і єдиновірці з Православного Сходу. Патріарх Александрійський (пізніше Константинопольський) Мелетій Пігас прислав грамоти, в яких закликав «твердо стояти за православну віру і давати супротив унії»⁶⁵.

Підтримало гнаних православних в Західній Русі і афонське чернецтво, серед якого було чимало руських. Саме в цей час на Афоні працював один із найталановитіших духовних письменників Західної Русі – чернець Іван Вишенський. Він, на відміну від інших, був людиною доволі вразливою і боляче реагував на всіляке зло в людських стосунках, очевидно рано усвідомив гострі соціальні суперечності і несправедливості в суспільному житті, бачив різкі розбіжності між Євангельськими нормами життя і справжньою дійсністю. Характерно, що в своїх посланнях на батьківщину він не лише виступав проти унії і латинства, але і розкривав ті причини, які багато в чому зумовили успіх уніатства. Полемісту доводилося воювати на два фронти: з одного боку проти продажного українсько-білоруського єпископату, а з іншого боку – проти єзуїтського католицизму і Ватикану, що діяв спільно з польсько-шляхетською владою і королем польським Сигізмундом III в інтересах поневолення України. Іван Вишенський, зокрема, викривав вади вищого духовенства, його магнатський характер і слабку обізнаність у церковних справах. Він закликав православну шляхту дотримуватися віри батьків, не спокушаючись західною латинською культурою та привілеями, одержуваними від короля в обмін за зраду своєму народу і вірі. Взагалі Вишенському притаманний заклик простоти, духовної тверезості, до якої він закликає весь народ Русі.

⁶⁵ Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI – і в першій половині XVII століття. Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. С. 155-156.

Але такі прагнення, характерні для чернечого максималізму Вишенського, спочатку багато в чому були утопічними, протистояти латинянам однією лише простотою духу вже було неможливо. Вишенський стверджував, що латинське поневолення не дає можливості правильно розвиватися як державі, так і церкві, лише створює систему антихристового закону, і з цим законом потрібно боротися тією простотою православної віри, яку мав сам Ісус Христос при земному житті. Полеміст, зокрема, зазначав, що замість «замість покірної простоти й бідності – гордість, хитрість, ошукування і лихва панує. А замість суду й правди – несправедливість, брехня, кривда, пересхитрювання, переспорювання, наруга, лицемірство, похлібство й насилля антихристів панує. А замість віри й надії й любові – безвірство, розпука, ненависть, зависть і мерзота панує. А замість чистого життя – необхідне перелюбство, плюгавство й нечистота»⁶⁶.

Словом, полеміст закликав усіх мешканців Речі Посполитої до каяття, щоб не загинули подвійною погибеллю, вічною і дочасною. А коли його слів не послухають усі, він звертає їх бодай до православних. Не радить надіятися на панів, бо вони всі поєретичили й відступили від Бога та віри. Подібно до того, як ціле послання написане з великим запалом і викликає сильне враження, так і сила вислову й величні помисли полеміста відображають те найкраще, що має українська література – багатослівність і риторизм. Беручи не одну фразу живцем із старозавітних пророків, Вишенський став сам пророком по відношенню до Польщі, бо передбачив її неминучий занепад: «Тому, це говорить Господь Бог Саваоф, горе сильним і старшинам у Лядській землі. Апологет мав, безперечно, всі підстави думати, що цього випробування не витримають не лише єпископи, архієпископи, кардинали, але й сам Папа. Уже в «Извещении кратком о латинских прелестях», одному з ранніх своїх творів, полеміст звинуватив Папу в тому, що він «алчет» підкорити своєму пануванню всі країни і народи, що церква

⁶⁶ Вишенський І. Зачапка мудрого латина глупим русином. Твори. Київ : Дніпро, 1959.

римсько-католицька давно загрузла «во лжи поганской, гордости, пласти, слави, богатстве и любви света сего», служить не Богові, а дияволу⁶⁷.

У «Посланії до Домнікії» використано також притчу про те, як два брати переносили страждання. Один із них пробачив образу, заподіяну іншим, а другий ні, померши в єресі та злобі, втративши віру й підтримку Бога. Загалом ця притча має приховане повчання, яке конкретизує сам полеміст: «...Отож, сестро Доминикие, убойтися потреба сея притчи, щоб кто из наших братий в ереси не умрет, ничтожие бо есть мерзостнейшее Богу, яко же бо гневная и памятозлобная»⁶⁸.

Які причини спонукали мислителя й подвижника віри кинути ці звинувачення, котрі він потім не раз повторював і в інших своїх полемічних виступах проти папської курії, – відповідь на це питання знаходимо в заключному розділі «Извещения краткого»: сама римсько-католицька церква тут у нього устами своїх «антихристових» слуг радить польській владі позбавляти русинів «всякого пространства в жизни их», обмежувати «в куплях и торгах», закривати їхні церкви, утискувати їх різними «бідами і досадами», а якщо вони все ж і папі поклонитися не захочуть, – «кидати їх у темниці, мучити, безчестити», і навіть убивати «во имя найсвятшего папи».

Одержимий духом ненависті до католицизму, полеміст вдавався до фальшування фактів, які б підтверджували жорстокі розправи католиків над беззахисним православним населенням. Він говорить про якусь чорна роль, яку в справі загарбання його батьківщини єзуїтами. «Четверорогатие Исусоругатели», «машкарники», «куревники», «вшетечники» – уже одні ці епітети на адресу єзуїтів доволі красномовно засвідчують його нехристиянське ставлення до ближнього і навмисне розпалювання міжконфесійної ворожнечі. Для цього сам вираз «єзуїт» у письменника нерідко набирав відтінку лайливого слова. Вишенський був дуже обурений,

⁶⁷ Вишенський І. Вельможним їхнім милостям панам арцибіскупу Михайлу. Твори. Київ : Наукова думка, 1986. Пор. : Дубровіна Л. Київ – Афіни: тисячолітня історія зв'язків П. Успенський. *Україна. Щорічник*. Київ, 1989. Вип. 23. С. 234.

⁶⁸ Див. : Слово многоціне. С. 342.

коли Петро Скарга у передмові до другого видання свого трактату дав пораду королю Сигізмунду допомогти справі церковної унії «властию своєю светскою».

У «Короткослівній відповіді» Скарзі полеміст належно оцінив цей більш ніж одвертий натяк відомого єзуїта: «Толи твоя правдивая наука, єзуїте, яко да властию свецкою евангельскую проповідь змощняеш и чего евангелием з'єднати собі не можеш, то тиранством справити старанне чиниш? И где жь еси то во евангелии и апостольской б нашел начитал, яко да учитель наказанием и порадою власть свецкую понуждате, да пленит и неволит вольних и свободних?..»⁶⁹.

На відміну від полемістів шляхетських і братських, Іван Вишенський, виступаючи проти Римсько-Католицької Церкви, завжди підкреслював, висував на перший план – і в цьому його своєрідність як полеміста – ті її риси, які в уявленні широких народних мас зближували будь-якого «латинника» з «паном», перетворювали Ватикан на один із найсильніших стовпів латинської віри, але в очах полеміста він – передусім знаряддя національного і соціального гноблення. І це дає право вважати його безпосереднім попередником тих українських письменників, які на догоду радянській владі цькували Унійну Церкву та плодили всяку літературату для виправдання боротьби і знищення УГКЦ.

8 жовтня 1596 р. Митрополит Київський і всієї Руси Михайло Рогоза з п'ятьма єпископами і трьома архімандритами, з'їхавшись на собор у Брест-Литовський, підписали акт унії Української Церкви з Римсько-Католицькою Церквою. 9 жовтня церковна унія, незважаючи на протест православного собору, який теж зібрався у Бресті, була офіційно проголошена, а 15 грудня того ж року затверджена королем Сигізмундом спеціальною грамотою.

У питанні про возз'єднання церков Вишенський поспішив зайняти позицію, що виключала навіть саму можливість якогось компромісу чи

⁶⁹ Вишенський І. Короткослівна відповідь Петру Скарзі. Твори. Київ : Дніпро, 1959.

примирення з фактом, який стався. Впевненість у тому, що його народ ніколи, ні за жодних обставин не підкориться насильству, якою завгодно ціною буде відстоювати свою національну і релігійну незалежність, звучить у словах, якими він закінчив своє гомове послання митрополиту і єпископам, «утекшим от православной вери»: «Не надейтесь, папи римские, кардиналы, архиепископы, епископы и всякое лживое священство латинского почину. Не надейтесь, власти мирская, короле, и всякое преложество, и всяк послушник папы римского, как с вами ни в чем ся соглашати православные на хотят и папе поклониться не изволят. Не надейтесь ж ся ныне, не надейтесь завтра, не надейтесь, по завтраю, в приидущее время не веки веков!»⁷⁰.

Цікаво зіставити ці рядки з листом князя Острозького до Іпатія Потія від 21 червня 1593 р. Написаний, як бачимо, незадовго до брестських подій, цей лист з конспіративних міркувань князь доручив особисто передати в руки володимирському владиці. Така обережність була необхідна, бо в цьому листі всіма визнаний «філяр (стовп) і оздоба» віри не лише виклав свої, «власною рукою написані», умови унії православним, але й багато іншого.

Загалом ця полеміка була доволі болючою і гострою не лише в релігійному плані, але й у суспільному. Тоді багато хто з противників православної віри хотів довести неправомірні дії православного Брестського собору. Проте, як ми бачимо, їм це не вдалося, адже така людина як Іван Вишенський, не піддавався уніатському переконанню. Слабка обізнаність тодішнього духовенства з православними догматами, основою віри, негативно вплинула на них самих, адже вони також піддалися швидкому перетягуванню в уніатську політику. Полеміст доводив свою справу до завершення, покладав для цього всі свої сили. Він не раз доводив Латинянам, що вони ганьблять тільки себе, а не українське населення, адже

⁷⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами. 1887. С. 256-257.

ніхто не може зруйнувати той правдивий стовп віри до якого закликав ще апостол Павло, якого вони шанували.

Отже, Іван Вишенський досяг блискучого ідейного ефекту, протиставляючи нікчемність зовнішнього плотського існування великій силі і значенню внутрішнього духовного життя. Все це створює інтригуючий початок твору: «Чому ся ты, римлянине, смієш з духовного иноческого чина? Ти ж ми, відаю, отповіси: «Для того ся смію, иж каптур, или страшило на голові носит, што ми зовемо клобук, и зась сміюся, иж волося долгое носит и не подголився, и зась: простое одине носит, шито некшталтовне, як в мих оболокся, черевичище нима на што поглядити или чоботища невитритии, аж гадится поглядівши на них, а до того, хлоп простий, не знает и поговорити с чоловіком, коли его о што запитаеш... То ест твой разум, мирянине, о иноческом чину и убире»⁷¹.

У цьому контексті уваги заслуговує також і цей епізод: мирянин-шляхтич глузує з ченця, дошкуляючи за убогий і незграбно пошитий одяг, за те, що на ногах «чоботища невитерті». До того ж інок як «хлоп простий» не вміє бути співбесідником у порядному товаристві. Вишенський погоджується, що іноді справді убогий і зовні нечепурний. Але це не вияв консерватизму і культурної відсталості з боку ченця, а навпаки, свідоме протиставлення своєї непоказної зовнішності панівним модам і смакам, внутрішньої душевної краси зовнішньому блиску. Своїм «міхоподібним» одягом і страшними «чоботищами» убогий чернець робить виклик тому суспільству, де панує пиха і «миролюбіє». Такий світ заперечує чернець. Він «ругает и безчестит мир» і демонстративно «посромочует красоту и пестроту мироугодных и красоту любячих своєю пышностью и некчемностью»⁷². Ось чому, коли уважно придивишся сьогодні до деяких представників

⁷¹ Вишенський І. Иоанна мниха извещение краткое о латинських прелестех... Твори. Київ : Дніпро, 1959. С. 54.

⁷² Вишенський І. Вельможним їхнім милостям панам архиєпискупу Михайлу. Твори. Київ : Наукова думка, 1986. С. 55.

московського чернечого благочестя, зразу впізнаєш в них темну епоху і незграбного, неохайного, грубого в дискусіях і поведінці Івана Вишенського.

Хоча виступав він за образ людини мужньої, яка прагне вирватись із пут світських принад. Той, хто пов'язав свої інтереси з «прелестю шматя», тішитись «трапезою среброполмисною» і кохає своє «череву сластолюбивое», не стане аскетом в ім'я вищої мети духовного розвитку. А той, хто «возмет мир сей и в нем все красоты, пестроты и прелести повержет... поплюет, потопчет и посмиеет смыслом своим, якож с некой темницы на свет свободы к Богу вырнет, одною свиткою, мехом шитою и нехшталтовною, ся оденет на надежду Бога живого, с той ями мирское на ровнину выскочит...».

Отакий суперечливий той наш не наш Іван Вишенський. Подвижник – гідний поваги і визнання, а водночас і здорової крити. Тому й не дивно, що Церква ще не визначилася у своєму ставленні до його подвижництва.

Хто ж такий мирянин за уявленнями полеміста? Із його житейського «кредо» і опису зовнішності легко зрозуміти, що це – молодий український панок, вихований на польсько-шляхетський смак. Він цілком відцурався своєї національної віри і культурних традицій, тому полеміст іронічно називає його «римлянином». І, як зазначив Іван Франко: «Тільки у найвисших героїв духа людського, у такого Данта, у сучасного нашому авторові Шекспіра, у Шеллі та Віктора Гюго такий погляд проблискував більш або менш ярким полум'ям... Се вже погляди не аскетичні, а гуманістичні; автор наш, сам того не знаючи, вилетів тут далеко поза скелі і мури Афона»⁷³.

Ідейно-реалістичний зміст слів полеміста і через сотні років сприйнятий та впливовий. Як і належить письменнику ренесансної школи, Іван Вишенський завжди прагне в змалюванні дійсності й людських типів до правдивості, реалізму з цілковитою відвертістю і навіть

⁷³ Франко І. Іван Вишенський і його твори. Т. 30. С. 7 – 211.

самокритичністю. У своїй апології чернецтва, створюючи позитивний образ побратима по одягу і настрою, Вишенський, щирий і самокритичний, нічого не приховує і не прикрашає. Він не обминає зворотну сторону життя і побуту монастирських ченців, не вдається до методу ідеалізації свого героя, як це робили, скажімо, автори оповідань давньоруського «Києво-Печерського патерика».

Говорячи про сучасність, варто зауважити, що починаючи з 90-х років минулого століття православний народ активно брав участь у мирному вирішенні міжетнологічних і політичних конфліктів, піклувався про їх жертви, ще раз продемонструвавши свою небайдужість до права людей на життя та свободу. Завданням сьогодення є необхідність досягнення гармонійної єдності між правами людини і моральними цінностями.

Можна припускати, що Іван Вишенський уже тоді дивився в далеку перспективу, вигідну Московському патріархатові, який розквартировувався по всіх монастирях і, зокрема, на Афоні. На наш погляд, саме тому він твердив про гармонійну єдність, гармонійний розвиток суспільства і таке інше. За його уявленнями цю гармонію могли гарантувати лише східні патріархи, православна суспільно-політична ідеологія, а не католицька Річ Посполита.

Сьогодні можна побачити і інші політичні події, які відрізняються від тих, про які писав Іван Вишенський. За його часів не було в суспільстві так званих політичних партій, які політизували церкву, не було такого кремлівського лобі в Українському православ'ї, не було такої нечуваної за всю історію її олігархізації. І, хоча ці тенденції характеризують так звану «Українську» православну церкву Московського патріархату, їхній згубний вплив починає бути відчутний у всьому суспільно-релігійному житті українського народу.

Сучасні політичні події, а надто ж широкомасштабна війна Росії проти України, яка йде вже кілька років поспіль і не життя, а на смерть (росіяни хочуть знищити український народ лише за його бажання жити у

самостійній і вільній країні, мати свою автокефальну церкву, розбудовувати громадянське суспільство) мають великий вплив на церкву, що діють в Україні. Проте «У»ПЦ МП й надалі залишається в єдності з РПЦ.

Загалом нам важко, однозначно стверджувати, але чомусь так здається, що, якби Іван Вишенський жив у наш час, то скоріше за все, написав би один за одним кілька низькопробних, але дуже гострих трактатів про «ганенія» української влади на справжніх православних, які й досі ходять в церкви чужоземної юрисдикції, а точніше – країни агресора. .

Та, підсумовуючи апологетичну творчість Івана Вишенського, можна стверджувати, що його спадщина тривалий час слугувала програмними настановами. Все ж таки значною мірою цей полеміст і апологет був представником чернечого життя. Проте ми також переконуємося, що в його творчості є ноти політики і навіть політиканства.

Для успішної проповіді, полеміст часто ставав на захист суспільних інтересів, викриваючи зраду державних чиновників і найвищих духовних владик. Апологет надсилав нашвидкуруч «склепан» письмові заклики, у яких закликав не користуватися латиномовними виданнями книг, бо, читаючи їх, люди могли легко зрадити власну православну віру. Певне річ, що хтось слухався його порад, а хтось навпаки ще більше занурювався у світ латиномовної літератури.

Іван Вишенський стверджував, що потрібно відкривати широкий світ для рідної української мови, а не навпаки – у власній державі пропагувати чужу мову. Чернець через свою творчість рекомендував розвивати власні навчальні програми в духовних та світських закладах освіти.

Завдяки Івану Франку літературна творчість афонського ченця родом з Галичини отримала нове дихання. Пішніше її підхопила на вістря своєї антиунійної і загалом антицерковної боротьби комуно-більшовицька репресивна машина. Зі змістом твори полеміста мав бути знайомий кожен учень, бо так хотіла комуністична партія і вбитий її ж спецслужбами Я. Галан, який так само ревно, як і Іван Вишенський, боровся проти Унійної Церкви.

Його суспільно-політична спадщина поступово ставала знаряддям політичного протистояння спочатку між царською, а пізніше радянською владою і українськими вірянами УГКЦ.

Проте, що інтелектуальна спадщина, що місіонерська діяльність Івана Вишенського – доволі пласкі, але цього було достатньо, щоби утвердити ісихастсько-традиціоналістку модель чернечого життя та подвижництва в Україні, щоправда лише в монастирських казематах Московського патріархату. Історичним українським церквам (сьогодні це – УПЦ Київська Митрополія або ПЦУ та УГКЦ) – ця практика не притаманна.

Можна припускати, що своїм життям чернець показав, що не потрібно розділяти святу простоту та простоту буденного життя, тому що це призводить до розколу в суспільстві.

Дослідивши багатовікові суперечки між двома церквами, Вишенський вступав у гостру полеміку з латинянами, що засвідчує його сильний дух, завдяки якому він не впадав у відчай, а певну грамотність ченця Івана в догматичних питаннях і державній політиці він черпав з творів святих Отців Церкви. Можна вважати, що це йому допомагало робити ті спроби оцінювати ста давати певні поради щодо тієї чи іншої ситуації, яка складалася в тодішньому суспільстві.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи світоглядні концепції Івана Вишенського, важливо зазначити: його світогляд доволі цікавий, має у своїй основі важливі життєві моменти, які потребують багаторічних розвідок. Дослідження його творчого потенціалу розпочалися незадовго після його смерті та продовжують тривати по сьогоднішній день. Вони мають місце в різних галузях, зокрема у сфері релігієзнавства, філософії, політології, історії, літературознавства. Їх об'єднує одна спільна справа: надати належне місце цьому літераторові, богословові, філософові у науці.

Іван Вишенський стверджував, що ідея православно-католицького об'єднання абсолютно неможлива. Ісихастські мотиви не заважали йому працювати на благо власної країни. Аналізуючи його світоглядну систему, можна стверджувати, що життєві події, якими супроводжувалося його перебування на Україні, не викликали в нього в подальшому негативного ставлення до рідної землі, а лише спровокували палку ненависть до ненависть до тих, хто, на його думку, зради український народ і православну віру.

Світоглядні ідеї Івана Вишенського, як ченця-ісихаста, дали певні духовні плоди Українському православ'ю, яке в часи раннього модерну опинилося в глибокій кризі. Він обґрунтовував важливість апологетичних засад для всіх православних християн, незалежно від того чи ти маєш чернече покликання, чи світське служіння Богові і людям. Тому не випадково, що його ідеї набули доволі значене поширення й не втратили актуальності і в наші дні. Відрікшись від світу, будучи не дуже освіченому, полемісту вдалося не лише прищепити традиціоналістську систему аскетизму, кращі зразки якої оформилися ще в добу златого віку патристики, а й стати одним із найперших теоретиків української місцевої традиції ісихастського руху. Хоча це питання ще належить достеменно вивчити та зробити більш переконливі наукові узагальнення.

Чернечо-місіонерська діяльність Івана Вишенського виявилася доволі важливою для наукової об'єктивації та визначення провідних ідей та основних форми полемічної боротьби православних українців за власну національно-релігійну ідентичність, а відтак і з'ясування впливу світоглядної системи полеміста на формування релігійної й суспільної позиції, політичних візій і духовної культури, що зазнавали глибоких трансформацій під тиском реформаційно-контрреформаційного руху та розвою діяльності католицьких богословів в дусі рішень Тридентського собору.

Фаховий аналіз інтелектуальної спадщини Івана Вишенського сприяє чіткішому увиразненню, принаймні на теоретичному рівні, характерних рис державно-церковних відносин, ролі та місця єпископату і державних чиновників, магнатерії й шляхти в реалізації церковно-релігійної політики у постсередньовічній Європі і, зокрема, на українських землях, що тієї пори входили до складу однієї з найбільших європейських монархій – Речі Посполитої. Це – важливо з огляду на інтерпретацію інтелектуальної спадщини мислителя в контексті тих політико-ідеологічних і еклезіологічних стратегій, які визначають сучасний стан і специфіку ймовірного розвитку Української держави, суспільства та Церкви на найближчу перспективу.

Складні й суперечливі процеси в суспільно-політичному та церковно-релігійному житті Української Церкви Київської Митрополії, що відбувалися наприкінці XVI – початку XVII ст., і зокрема, місіонерсько-просвітницька апологетична та полемічна діяльність Івана Вишенського заклали основи для формування джерел традиціоналістсько-ісихастської системи подвижництва на українських землях, а відтак визначили на століття вперед розвиток ісихастського руху в Україні. Ця традиція несла на собі відбиток греко- та москвофільства, тому церковно-полемічний дискурс Івана Вишенського й його послідовників, а згодом і ідейних ненависників Унійної Церкви, включаючи офіційну партноменклатуру доби комуно-більшовизму, була їхнім головним джерелом натхнення.

Парадокс полягав у тому, що творчість Івана Вишенського ставили за зразок для тих, хто йшов на співпрацю зі спецслужбами і відчайдушно боровся з унійною доктриною та функціонуванням УГКЦ в цілому. І це при тому, що загалом ставлення радянських вчених (і не дуже) було негативне до релігії, церковних традицій, а особливо до феномену чернецтва та монастирського життя. Але тільки тому, що твори афонського чернця родом з Галичини, де УГКЦ мала найбільший вплив, містили різку (здебільшого несправедливу) критику, спрямовану проти українських єпископів і духовенства за те, що вони перейшли на унію з Римом, їх включали навіть до шкільної програми і системно вивчали, в тому числі як керівництво і методичні рекомендації для лекторів і інструкторів партійних органів, що здійснювали державну антирелігійну політику в країні рад.

Ідейно-ціннісний та апологетичний потенціал богословсько-полемічної спадщини мислителя часто-густо затьмарює примітивна, груба, образлива полеміка, яка не має нічого спільного з євангельськими настановами, вченням Отців Церкви і навіть багатьох українських Святителів. Ось, що та багато іншого робить Івана Вишенського настільки близьким, наскільки й далеким, таким пізнаваним і водночас таким незвіданим.

Але навіть це не дає підстав вести мову про Івана Вишенського як про особливий феномен, хоча деякі речі, що характеризують його як ченця, мислителя та православного полеміста все ж таки – феноменальні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. Ч. 1. Т. 7: Памятники литературной полемики православных южно-русских с латиноуниатами. 1887. XVI, 800 с.
2. Балух В. О. Православна еліта України XVI-XVII ст. (100 постатей) : словник / В. О. Балух, В. П. Коцур ; Нац. акад. пед. наук України ; передм. Епіфаній (Думенко). Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2018. 335 с.
3. Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії : монографія. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2023. 424 с.
4. Білецький О. Полемічна література. Іван Вишенський / Зібр. пр.: У 5 т. Київ : Наук думка, 1965. Т. 1. С. 468–480.
5. Боднар Л. Життя і творчість Івана Вишенського. *Рідна школа*. 2004. № 1. С. 61–68.
6. Вишенський І. Зачапка мудрого латина глупим русином. Твори. Київ : Дніпро, 1959.
7. Вишенський І. Буди ж вам известно правовернии... Твори. Київ : Дніпро, 1959.
8. Вишенський І. Вельможним їхнім милостям панам арцибіскупу Михайлу. Твори. Київ : Наукова думка, 1986.
9. Вишенський І. Иоанна мниха извещение краткое о латинских прелестех... Твори. Київ : Дніпро, 1959.
10. Вишенський І. Короткослівна відповідь Петру Скарзі. Твори. Київ : Дніпро, 1959.

11. Вишенський І. Твори / 3 книжної української мови перекл. В. Шевчук; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.
12. Вишенський І. Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься Польська... Твори. Київ : Наукова думка, 1986.
13. Вишенський І. Хай буде відомо вам, правовірним. Твори. Київ : Наукова думка, 1986.
14. Вишенський І. Чесній і благовірній стариці Домнікії. Твори. Київ : Дніпро, 1986.
15. Вишенський І. Твори / Пер. з книжної української мови В. Шевчука; передм. і приміт. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1986. 247 с.
16. Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. Львів : Світ, 1992. Кн.1. 694 с.
17. Гарат І. Ідеї ісихазму в творчості Острозьких традиціоналістів кінця XVI – початку XVII ст.: монографія. Острог: ФОП Видавець Свинарчук Р. В., 2019. 200 с.
18. Грабович Г. Авторство й авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності. *До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка*. Київ : Основи, 1997. С. 260-277.
19. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 томах. 9 книгах / М. С. Грушевський. Київ : Либідь, 1996. Т. 2. 284 с.; Т. 5. Кн. 1. 256 .; Кн. 2. 352 с.; Т. 6. Кн. 1. 264 с., Кн. 2. 280 с.
20. Давня українська література. Хрестоматія. Київ : Радянська школа, 1991. С. 241-256.
21. Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940.
22. Дубровіна Л. Київ – Афіни: тисячолітня історія зв'язків П. Успенський. *Україна. Щорічник*. Київ, 1989. Вип. 23. С. 232-240.
23. Єрємін І. Іван Вишенський та його громадсько-літературна діяльність І. Єрємін. *Матеріали для вивчення історії української літератури: у 5 т. Т. 1*. Київ, 1959.

24. Житецкий Г. Литературная деятельность Иоанна Вишенского. *Киевская старина*. Т. XXIX, 1890.
25. Завитневич В. «Палинодия» Захария Копыстенского и ее место в истории западнорусской полеміки. Варшава, 1883. С. 398.
26. Загайко П. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. у боротьбі проти Ватикану й унії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. 87 с.
27. Игнатий из Любартова. Житіє и жизнь преподобного отца нашего Иова, и о скончаніи его, и о составленіи святаго обители Скитския вкратце списано / Видав А.С. Петрушевич // Зоря галицкая яко альбум на 1860 г. Львів, 1860. С. 225-251.
28. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст. К.: Наук, думка, 1966. 250 с.
29. Історія української культури / Під заг. ред. д-ра Івана Крип'якевича. Ньюйорк: Рада оборони і допомоги Україні УКК Америки, 1990. 718 с.
30. Історія української культури: У 5 т. Київ : Наук, думка, 2001. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. 846 с.
31. Історія української літератури. Київ : Наук, думка, 1967. Т.1. 539 с.
32. Карпіловська Є. А., Тарновецька Л. О. Українська література XI – XVIII ст. Хрестоматія з коментарями. Чернівці : Прут, 1997. 358 с.
33. Колодний А. Світобачення Івана Вишенського у контексті становлення українського богословського релігієзнавства. Релігієзнавство України: В 2-х книгах. Книга перша: релігієзнавча думка України другого тисячоліття. Київ : УАР, 2013. С. 57–67.
34. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні. Європейське Відродження та українська література XIV- XVIII ст. Київ : Наук, думка. 1993. С. 300-318.

35. Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2007. 208 с.
36. Крекотень В. Оповідання Антонія Радивиловського: 3 історії української новелістики XVII ст. В. Крекотень. Київ : Наук, думка, 1983. 407 с.
37. Кримський А. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения. Кримський А. Твори: У 5 т. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1973. 334 с.
38. Куліш П. История воссоединения Руси. Т. I. СПб., 1874.
39. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI – і в першій половині XVII століття. Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993.
40. Микитась В. Полум'яний патріот, письменник-полеміст Іван Вишенський / Вибр. тв. Київ : Дніпро, 1972.
41. Наливайко А. Українське літературне бароко в європейському контексті. Українське літературне бароко. Київ : Наук, думка, 1987.
42. Наливайко Д., Крекотень В. Українська література XVI – XVIII століть у слов'янському і європейському контексті. Слов'янські літератури: Доповіді на XI Міжнародний з'їзд славістів. Київ : Наук, думка, 1983.
43. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1905. Т. V.
44. Пам'ятки братських шкіл на Україні: Тексти і дослідження / Редколегія: В. І. Шинкарук, В. М. Нічик, А. Д. Сухов. Київ : Наук, думка, 1988. 568 с.
45. Пашук А. Іван Вишенський – мислитель і борець. Львів : Світ, 1990. 176 с.
46. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ: ПЦ Фоліант, 2004. 423 с.

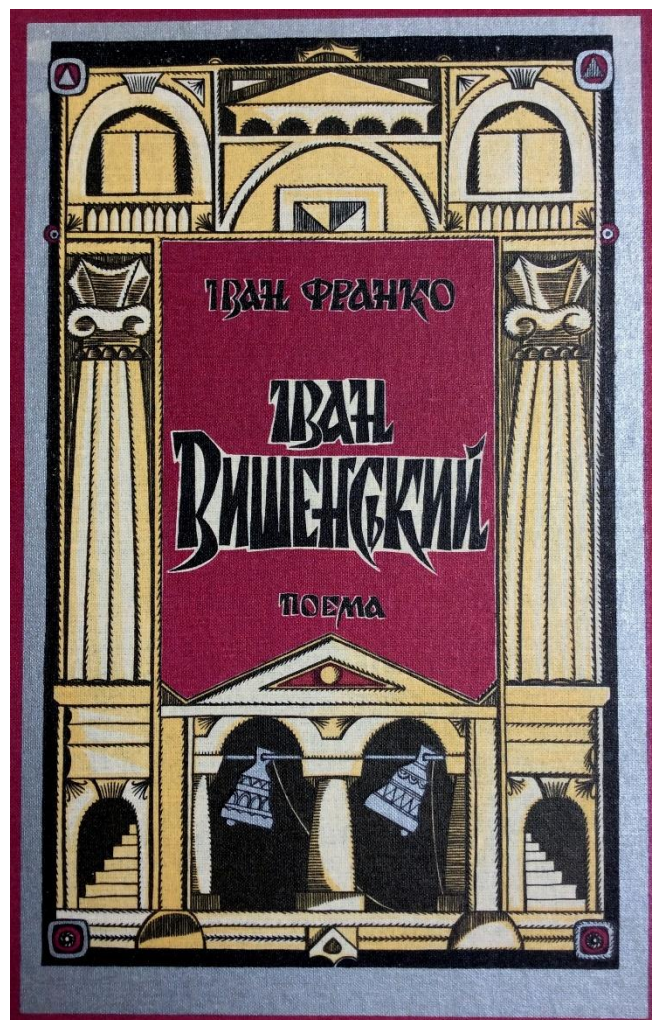
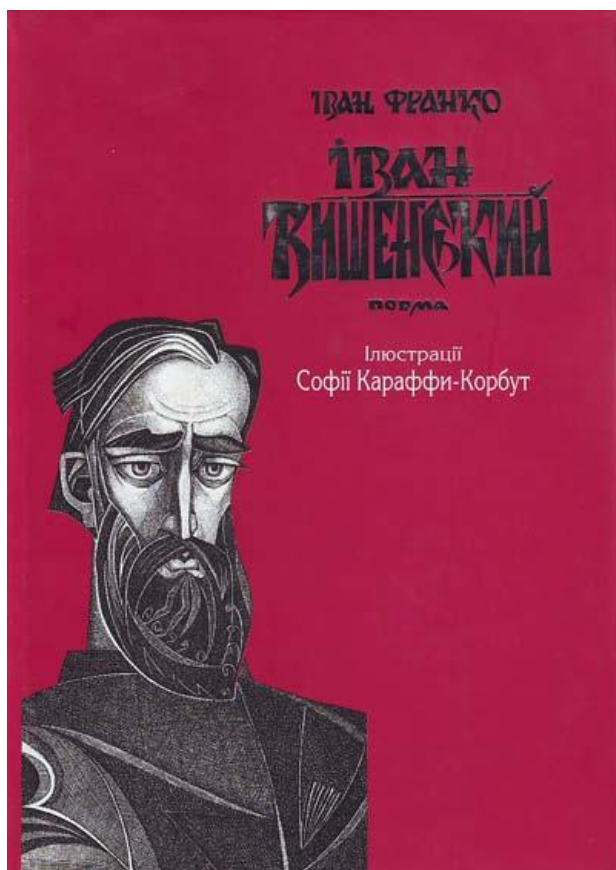
47. Перший Всеукраїнський конгрес «Примирення – дар Божий, джерело нового життя «23-24 вересня». Київ, 1999.
48. Пінчук С. Вишенський: Життя і творчість. Київ : Радянська школа, 1968. 150 с.
49. Пінчук С. Іван Вишенський: Літературний портрет. Київ : Держлітвидав, 1959. 96 с.
50. Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. Київ, 1989.
51. Попов П. За глибоке вивчення літературної спадщини. *Вісник академії наук УРСР*, 1956. № 3. С. 74.
52. Савченко С. Давня Русь у полемічній літературі 16-17 ст. Дніпропетровськ, 2007. 188 с.
53. Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури XV – XVIII ст. : у 4 кн. / упоряд. В. Яременко, Вал. Шевчук]. Київ : Аконіт, 2006. Кн. 1. 780 с.
54. Сумцов Н. Иоанн Вишенский: Южнорусский полемист начала XVII века. *Киевская старина*. 1885. №4. С. 649 – 677.
55. Українська література XIV – XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні твори. Поетичні твори / Автор вст. ст. і редактор тому В. А. Микитась. Київ : Наук, думка, 1988. 597 с.
56. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. Кінець XIV – середина XIX ст.: Київ : Либідь, 1994. Кн. 3. 336 с.
57. Історія української літератури: У 3-ьох кн. Київ : Либідь, 1994. Кн. 2. 252 с.
58. Франко И. [Мирон]. Иоанн Вишенский: Новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности. Зібр. твори: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1981. Т. 27. С. 318-326.
59. Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів : НТШ імені Т. Г. Шевченка, 1895. 536 с.

60. Франко І. Іван Вишенський і його твори. Збір. тв.: У 50 т. Київ : Наук. думка, 1981. Т. 30. С. 7-211.
61. Франко І. Я. З історії Брестського собору 1596 р. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ, 1986. Т. 46. Кн. 2.
62. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського від його основання аж до замкнення (1611 – 1785). Львів, 1887. 136 с.
63. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. Д. Чижевський. Тернопіль: Феміна, 1994. 480 с.
64. Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси // Підгот. тексту Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. Д. Чижевський. Харків: Акта, 2003. 460 с.
65. Чижевський Д. Філософські твори: у 4-х т. [під заг. ред. В. С. Лісового]. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 2. 264 с.
66. Шаповалова М., Рубанова Г., Моторний В. Історія зарубіжної літератури. Львів: Світ, 1993. 312 с.
67. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авториз. пер. з англ. Марії Габлевич; під ред. Андрія Ясіновського. Львів: Ін-т історії Церкви ЛБА, 2001. 250 с.
68. Шкрібляк М. Унійні пошуки Костянтина Острозького як форма стабілізації церковно-суспільних відносин. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Зб. наук. праць. Чернівці: Рута, 2005. Вип. 240-241. С. 37–44.
69. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : [моногр.]. 2-ге вид., доп. Чернівці : Наші книги, 2015. 400 с.
70. Шкрібляк М., Цісар О. Релігійна віра та мораль як ключові дефініції богословської думки українських ісихастів-традиціоналістів. *Гуманітарні студії*. № 15(92) (2023). С. 126–132.

71. Щурат В. Франків «Іван Вишенський». Львів : З друк. Наук т-ва ім. Т. Шевченка, 1925. 19 с.
72. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероб. і розшир. Київ : Критика, 2005. 584 с.
73. Ямчук П. Християнський консерватизм: дух, епоха, людина: монографія. Одеса, 2001.
74. Яременко П. Іван Вишенський. Київ : Вища школа, 1982. 142 с.
75. Ясіновський А. «Синтагматіон про сім святих тайн» Гавриїла Севера в контексті грецько-українських культурних та релігійно-політичних зв'язків кінця XIV – початку XVII : автореф. дист панд. іст. наук. А. Ясіновський. Львів, 2003. 16 с.
76. Arhiwum Jana Zamojskiego. Warszawa, 1950. T. 4. S. 249-250.
77. Coliander T. The Way of the Ascetics. T. Coliander. L., 1960.
78. Hardi E. R. (Jr.). Christian Egypt: Church and People. E. R. Hardi. N. Y.: O. U. P, 1962. VIII, 381 p.
79. Hernas Cz. Барок. 4-е wyd. Cz. Hernas. Warszawa: PWN, 1980. 658 s.
80. Isaivych Y. Between Eastern Tradition and Influences from the West: Confraternities in Early Modern Ukraine and Byelorussia // Ricerche Slavistiche. Y. Isaivych. 1990. Vol. 37. P. 269-294.
81. Jblonowski S. Ziemia ruska. Rus Czerwona. S. Jblonowski. Warszawa, 1903. S. 292-300.
82. Krzyanowski J. Historia literatury polskiej: Alerogizm – preromantyzm. J. Krzyanowski. Warszawa: PIW, 1979. 694 s.
83. Monumenta Ukrainae Historica. Roma, 1959. Vol. 1. S. 29-33.
84. Porebowicz E. Andrzej Morsztyn, przedstawiciel baroku w poezji polskiej. E. Porebowicz. Krakow: Nakladem Akademii Umiejetnosci, 1893. 95 s.
85. Ratio Studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Пер. з лат. Р. Паранько, пер. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2008. 252 с.

86. Sajkowski A. Barok. 2-ie wyd. A. Sajkowski. Warszawa: Wydwa szkolne I pedagogiczne, 1987. 420 s.
87. Tajna misja jezuitow na Podlasiu (1878 – 1904): Wybor dokumentow z archiwow zakonnych Krakowa, Rzymu i Warszawy / Oprac. I wstep Robert Danieluk SJ. Krakow: WAM, 2009. 773 s.

ДОДАТКИ

Обкладинки
до книг-передруків
творів Івана Вишенського
з багатим дослідницьким матеріалом
Івана Франка

Художниці Софії Караффи-Корбут (2021)

